

Nicolas Moll

„SARAJEVSKA NAJPOZNATIJA JAVNA TAJNA“:

SUOČAVANJE SA CACOM,
KAZANIMA I ZLOČINIMA
POČINJENIM NAD SRBIMA
U OPKOLJENOM SARAJEVU,
OD RATA DO 2023.

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

Sarajevo 2024

Nicolas Moll

„SARAJEVSKA NAJPOZNATIJA JAVNA TAJNA“:
SUOČAVANJE SA CACOM, KAZANIMA I ZLOČINIMA POČINJENIM
NAD SRBIMA U OPKOJENOM SARAJEVU, OD RATA DO 2023.

3. prerađeno izdanje

Sarajevo, 2024. godine

Naziv publikacije: „Sarajevska najpoznatija javna tajna“:

Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2023.

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Nicolas Moll

Za izdavača: Sarah Hees-Kalyani

Recenzent: Edvin Čudić

Prevod: Naser Šećerović

DTP: Aleksandar Aničić

Štampa: Amosgraf Sarajevo

Tiraž: 200 primjeraka

Ova publikacija je štampana na papiru koji omogućava održivost šumske privrede.

Stavovi iznešeni u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Friedrich-Ebert-Stiftung (ili organizacije za koju autor radi).

Korišćenje izdanja i medija Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) nije dopušteno bez pismene saglasnosti od strane FES-a.

ISBN 978-9926-482-94-7

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 61410310

Nicolas Moll

**„SARAJEVSKA NAJPOZNATIJA JAVNA TAJNA“:
SUOČAVANJE SA CACOM, KAZANIMA
I ZLOČINIMA POČINJENIM
NAD SRBIMA U OPKOLJENOM SARAJEVU,
OD RATA DO 2023.**

3. prerađeno izdanje

Sarajevo, 2024. godine

1. Uvod	7
2. Etape razvoja u odnosu javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu	9
3. Događaji, akteri i diskursi u okviru procesa sjećanja	14
3.1. 26. oktobar 1993. godine i ono što je uslijedilo neposredno nakon njega	14
3.2. Herojski status za Cacu: Sahrana na Kovačima u novembru 1996.	16
3.3. Protuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997	18
3.4. Pravno bavljenje Kazanima: ubistvo ili ratni zločin?	20
3.5. Debata o Caci: heroj ili zločinac?	24
3.6. Odnos prema žrtvama i uloga članova porodica	29
3.7. Pudarićeva inicijativa iz 2011. godine za postavljanje spomen-ploče i početak političkih posjeta na Kazanima	33
3.8. Iznenađna posjeta Bakira Izetbegovića na Kazanima 2016. godine: prekretnica ili izuzetak?	37
3.9. Kasno buđenje civilnog društva	40
3.10. Diskretna uloga međunarodne zajednice	45
3.11. Kontroveržno podizanje spomenika na Kazanima 2021. godine	48
3.12. Mjesta sjećanja	57
3.12.1. 26. oktobar kao trostruko mjesto sjećanja: Kovači, Veliki park, Kazani	57
3.12.2. Druga mjesta (ne-)sjećanja	58
3.12.3. 9. novembar kao alternativa 26. oktobru	61
3.13. Caco i Kazani kao politički instrumenti za borbu	64
3.14. Caco i Kazani kao pojedinačni slučajevi?	69
3.15. Zločini protiv Srba u opkoljenom Sarajevu	71
3.15.1. Ko je šta znao za vrijeme rata?	71
3.15.2. Beskrajna svađa oko brojeva	75
4. Zaključci: konačni ili ne?	81

1. Uvod

Historičar Volkhard Knigge kao „negativno pamćenje“ označava samokritičko, javno sjećanje na zločine koje je počinila vlastita država ili vlastita društvenopolitička grupa.¹ U kojoj su mjeri društvene grupe i društva sveukupno voljni, ne samo ukazivati na zločine drugih i sjećati se svojih žrtava, nego se suočavati i sa zločinima koje je počinila i vlastita strana, i sjećati se žrtava tih zločina?

To se pitanje posljednjih decenija širom Europe i svijeta sve više razvilo u jedan društvenopolitički izazov, naprimjer u kontekstu holokausta i drugih zločina počinjenih u okviru Drugog svjetskog rata, komunističkih režima ili kolonijalne politike. Tu temu redovno prate bolne i kontroverzne diskusije, utoliko više što se dominantni društveni refleks u pravilu sastoji u tome da se vlastiti zločini prešućuju ili negiraju, dok su pokušaji priznavanja i samokritičkog suočavanja povezani sa teškim procesima samoprevladavanja i otpora.²

Pitanje samokritičkog suočavanja sa vlastitim zločinima postavlja se i u kontekstu rata u Bosni i Hercegovini (BiH) koji je okončan prije gotovo 30 godina. Tu temu ću u kontekstu rata u Bosni i Hercegovini ispitati na jednom konkretnom primjeru: na primjeru odnosa javnosti prema zločinima počinjenim nad Srbima koje su u opkoljenom Sarajevu počinile jedinice Armije Bosne i Hercegovine.

U javnoj svijesti, od rata naovamo ta je tema prvenstveno povezana sa dva imena: Prvo je Mušan Topalović Caco, a drugo su Kazani. Mušan Topalović Caco bio je komandant 10. brdske brigade Prvog korpusa Armije BiH, koji je pod svojom kontrolom držao jedan dio Starog grada oko naselja Bistrik, i koji je tu počinio brojne zločine, prije svega nad srpskim civilima. Kazani je ime jame na

¹ Volkhard Knigge, „Zur Zukunft der Erinnerung“, u: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 25–26/2010, str. 10–16.

² U vezi sa dugim i teškim procesom samokritičkog suočavanja, npr. u Saveznoj Republici Njemačkoj sa zločinima nacionalsocijalista, ili u Francuskoj sa zločinima Višijevskog režima ili zločinima francuske armije u ratu u Alžiru, vidi npr. Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (ur.), *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Bielefeld, Transkript, 2007 ; Olivier Wieviorka, *La mémoire désunie : le souvenir politique des années sombres, de la Libération à nos jours*, Paris, Points, 2013. Benjamin Stora, *La gangrène et l'oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie*, Paris, La Découverte, 2005. U vezi sa poricanjem ratnih zločina u jednoj globalnoj perspektivi, vidi npr. Tony Taylor, *Denial : History Betrayed*, Melbourne University Publishing, 2008. U vezi sa trendom javnih izvinjenja za sopstvene zločine, koji je u posljednje vrijeme u internacionalnoj politici porastao, vidi Jennifer Lind, *Sorry States. Apologies in International Politics*, Ithaca und London, Cornell University Press, 2008.

planini Trebević koja se nalazila pod kontrolom 10. brdske brigade i koju je Caco sa svojom jedinicom koristio kao mjesto za ubijanje i kao masovnu grobnicu za svoje žrtve.

Kako su Caco i Kazani postali simbol zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu i kako se u Sarajevu razvijala javna diskusija i javno suočavanje sa ovim temama za vrijeme rata, ali i u decenijama koje su uslijedile nakon rata? Ko su bili i ko su još uvijek razni društvenopolitički akteri koji učestvuju u tom procesu, i koje su to diskurse i strategije argumentiranja primjenjivali, a koje još primjenjuju?

Zločini vlastite strane sami po sebi predstavljaju brizantnu temu; ono što zločine koje su u opkoljenom gradu nad Srbima počinile jedinice bosanske Armije čini posebno šakaljivim, jesu prvenstveno dvije stvari: kao prvo, Vlada Republike Bosne i Hercegovine uvijek je nastojala da sebe prikaže kao multietničku državu i multietničku armiju, sa Sarajevom kao blistavim primjerom; kao drugo, država Bosna i Hercegovina, a posebno grad Sarajevo, sebe u pravilu predstavljaju kao žrtve srpske agresije i masovnih zločina koji su bili karakteristični za način vođenja rata suprotne strane.

Odnos javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, ni gotovo 30 godina nakon završetka rata ne predstavlja zaključen proces, ako se kod pitanja vezanih za sjećanje uopće može govoriti o zaključenim procesima. Ali tokom te tri decenije postojalo je dovoljno signifikantnih etapa i diskusija koje opravdavaju pokušaj historijske analize tih procesa. Generalno gledano, tokom tih godina postojali su razni pokušaji samokritičkog bavljenja tim pitanjem, ali istovremeno su postojali i brojni otpori.

Ja ću u ovom tekstu postupati u tri koraka: kao prvo ću dati jedan kratki pregled najvažnijih etapa procesa javnog bavljenja tom temom. Bazirajući se na tome, u glavnom dijelu ću detaljnije analizirati pojedinačne aspekte tog procesa, zatim određene događaje i tačke u javnoj diskusiji, koji su se ponavljali, kako bih taj razvojni proces bolje shvatio u njegovoj kompleksnosti. U zaključnom dijelu ću, konačno, rezimirati moje rezultate, i pitanje bavljenja Cacom i Kazanima smjestiti u generalni kontekst samokritičkog suočavanja vezanog za rat u Bosni i Hercegovini.

Kao izvori za moju analizu praksi, diskursa i kontroverzi služili su mi prvenstveno mediji (novine, internetski portali i televizijske emisije), a dodatno sam koristio i memoare te intervjuve koje sam vodio sa pojedinim osobama koje učestvuju u procesu sjećanja.

2. Etape razvoja u odnosu javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu

Za odnos javnosti prema pitanju zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, ključni datum predstavlja 26. oktobar 1993. godine, iako su takvi zločini tokom prve dvije ratne godine djelimično već bili tematizirani u krugu državnih i vojnih ustanova, ali i u sarajevskim medijima.³ 26. oktobra 1993. godine, Predsjedništvo, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Armija BiH organizirali su takozvanu akciju „Trebević“, akciju policijskih i vojnih snaga protiv „kriminala u vlastitim redovima“, protiv komandanta 10. brdske brigade Mušana Topalovića Cace i komandanta 9. motorizovane brigade Ramiza Delalića Čele.

Hapšenje Cace bilo je posebno dramatično: on i njegovi ljudi ubili su devet vojnika i policajaca, sam Caco je nekoliko sati nakon svog hapšenja bio mrtav, službeno je „ubijen prilikom pokušaja bjekstva“. Tokom sljedećih nekoliko dana državne institucije i sarajevski mediji izvještavali su o brojnim Cacinim zločinima, pri čemu su informacije o zločinima počinjenim nad Srbima još bile dosta neprecizne. Četrnaest pripadnika 10. brdske brigade godinu nakon toga procesuirano je pred Vojnim sudom u Sarajevu, prije svega zbog ubistva srpskih civila na Kazanima, osuđeni su na kazne zatvora u trajanju od deset mjeseci do šest godina.⁴

Sam proces jedva da je isprovocirao bilo kakve naslove u novinama, a na kraju rata Caco i Kazani više nisu bili javna tema, što se 1996. i 1997. godine naglo promijenilo dvostrukim udarcem.

2. novembra 1996. godine, Caco je u okviru spektakularne sahrane pokopan na Šehidskom mezarju Kovači, a time mu je i oficijelno ukazana čast kao herojskom branitelju opkoljenog Sarajeva, čime je sa njega istovremeno uklonjena stigma zločinca.⁵

Godinu dana kasnije uslijedio je publicistički protuudar: sedmični list *Dani* objavio je tajne protokole sudskog procesa iz 1994. godine, u kojem su detaljno opisivani zločini na Kazanima, i tako su „Kazani“ odjednom postali jedan od ključnih pojmova

³ U vezi sa pitanjem šta su državne i vojne ustanove te mediji u Sarajevu još prije oktobra 1993. godine znali o Cacinim zločinima, vidi detaljnije u nastavku, pod tačkom 3.15.1. „Ko je šta znao za vrijeme rata?“

⁴ U vezi sa akcijom „Trebević“ i njenim posljedicama, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.1. „26. oktobar 1993. godine i ono što je uslijedilo neposredno nakon njega“

⁵ U vezi sa Cacinom sahranom na Kovačima, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.2. „Herojski status za Cacu: Sahrana na Kovačima u novembru 1996.“

u toj diskusiji. *Dani* i drugi sarajevski mediji u novembru i decembru 1997. godine objavili su niz drugih članaka o Caci i njegovim zločinima.⁶

Time je određen ton jedne ogorčene društvenopolitičke debate: da li je Caco heroj (s obzirom na njegovu ulogu u odbrani Sarajeva), ili zločinac (prije svega s obzirom na Kazane)? Usko povezano s tim jeste još jedno pitanje o kojem se vode žustre rasprave: da li su zločini na Kazanima ubistva ili ratni zločini?

Javnu diskusiju u vezi sa Cacom i Kazanima pratili su i novi sudski procesi protiv pripadnika 10. brdske brigade: 1999. godine, Kantonalni sud u Sarajevu osudio je Asifa Alibašića na četiri godine i tri mjeseca zatvora, a zatim i Suada Omanovića na deset godina zatvora, dok je drugi pripadnik 10. brdske brigade, Sead Kadić, 2006. godine zbog nedostatka dokaza oslobođen. Simbol pravnih procesa u vezi sa Kazanima postao je prije svega proces protiv još jednog pripadnika 10. brdske brigade, Samira Bejtića, koji je pred Katonanim sudom u Sarajevu započeo 2002. godine i u kojem zločini nisu okvalificirani samo kao ubistva, nego kao ratni zločini. Proces je trajao preko 20 godina. Nakon što je Samir Bejtić 2004. godine zbog ratnih zločina na Kazanima osuđen na 14,5 godina zatvora, uslijedila su tri obnovljena procesa koja su 2008., 2011. i 2021. godine okončana oslobađajućom presudom. Zadnju oslobađajuću presudu Vrhovni sud Federacije BiH u aprilu 2023. godine potvrdio je kao konačnu.⁷

Paralelno sa pravnim raspravama nastavile su se i kontroverze na političkom i publicističkom nivou. Debata „heroj ili zločinac“ 2001. godine dobila je novi odgovor, kada je predsjednik Alija Izetbegović u jednom intervjuu tu dilemu pokušao razriješiti sljedećim riječima: Caco je bio „heroj i zločinac“. Ta izjava koja je postala slavna nakon toga se razvila u jedan od standardnih diskursa o Caci, ali su je istovremeno žestoko kritizirali prvenstveno liberalni mediji u Sarajevu.⁸ Razni mediji u Sarajevu, prije svega *Dani* i *Oslobođenje*, nastavili su svoje ofanzivno bavljenje temom Kazana i Cace, uz otkrivanje novih detalja o tim temama i uz žestoko kritiziranje raznih pokušaja relativiziranja Cacinih zločina.

⁶ U vezi sa tekstovima objavljenim u štampi na jesen 1997, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.3. „Protuuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997.“

⁷ U vezi sa pravnim raspravama vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.4. „Pravno bavljenje Kazanima: ubistvo ili ratni zločin?]]

⁸ U vezi sa debatom „heroj ili zločinac“, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.5. „Debata o Caci: heroj ili i zločinac?“

U drugoj deceniji nakon okončanja rata, zločini na Kazanima po prvi put su postali tema zasebnih emisija na javnoj televiziji, na BHRT-u 2004. godine i na FTV-u 2007. i 2012. godine.⁹ Sam Caco, njegovi zločini i dešavanja od 26. oktobra 1993. godine, postali su predmet žestokih diskusija vođenih između raznih bošnjačkih političara i pripadnika Armije, uz brojne uzajamne optužbe koje su se odnosile na to ko je sve Cacu tokom rata navodno pokrивao i instrumentalizirao. I među bošnjačkim bivšim borcima došlo je do raskola oko teme Caco: to pokazuje prije svega ispad iz oktobra 2007. godine, kada su dva renomirana bivša borca iz protesta protiv oficijelnog odavanja počasti Caci napustili skup Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo.¹⁰

Rasprave o Caci, Kazanima i zločinima nad srpskim civilima potpirivale su i razne institucije i organizacije iz Republike Srpske (RS), ali i iz Srbije, za koje su Caco i Kazani postali redovno korišteni argumenti za izjednačavanje zločinaca i žrtava u bosanskom ratu.¹¹ U tom kontekstu rasplamsala se i žestoka rasprava o sveukupnom broju Srba ubijenih u Sarajevu.¹² Do danas nije utvrđen broj osoba ubijenih na Kazanima, a do danas nije razjašnjen ni identitet nekolicine žrtava: pronalaženje i identificiranje leševa ispostavilo se kao krajnje spor proces koji nije okončan do danas. Nakon ekshumacija 1993, 2000. i 2001. godine, više puta su upućivani zahtjevi za dodatnim ekshumacijama, kojima, međutim, nije udovoljeno.¹³

U procesu odnosa javnosti prema Caci i Kazanima, još jedna bitna prekretnica postala je i 2011. godina. Kazani su od tekstova objavljenih u medijima 1997. godine bili tema o kojoj se stalno diskutiralo, ali to mjesto kao takvo dugo vremena nije bilo cilj posjeta, odavanja počasti ili obilježavanja. To se promijenilo 26. oktobra 2011. godine: Po prvi put se jedan političar uputio do jame na Trebeviću i tamo položio cvijeće u spomen na žrtve. Radilo se o potpredsjedniku Federacije Svetozaru Pudariću, članu SDP-a i sarajevskom Srbinu. Pudarić je iskoristio priliku i da najavi

⁹ U vezi s tim, vidi u nastavku, pod tačkom 3.3. "Protuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997."

¹⁰ U vezi sa raspravama na stranačkopolićkom nivou te između bošnjaćkih ratnih veterana, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.13. „Caco i Kazani kao polićki instrumenti za borbu“

¹¹ U vezi s tim, vidi opširnije u nastavku, također pod tačkom 3.13. „Caco i Kazani kao polićki instrumenti za borbu“

¹² U vezi sa raspravom oko brojeva, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.15.2. „Beskrajna svađa oko brojeva“

¹³ U vezi sa procesom pronalaženja i identificiranja žrtava na Kazanima, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.6. „Odnos prema žrtvama i uloga ćlanova porodica“

inicijativu za izgradnju spomen-ploče na Kazanima. 2012., 2013. i 2014. godine, Pudarić je u svojoj funkciji kao potpredsjednik Federacije svake godine 26. oktobra nanovo posjećivao Kazane i zalagao se za inicijativu za izgradnju spomen-ploče. U januaru 2013. godine, Pudarić je sa gradom Sarajevom potpisao odgovarajući sporazum, koji je, međutim, nekoliko godina bio bez posljedica.¹⁴

Nakon Pudarićevog mandata, njegov nasljednik Milan Dunović nastavio je tu tradiciju da kao podpredsjednik Federacije BiH iz reda Srba svake godine posjećuje Kazane, a i *Naša stranka* je od 2015. godine počela svake godine slati delegaciju na Kazane. Posebnu pažnju izazvala je zatim neočekivana posjeta bošnjačkog člana Predsjedništva i predsjednika SDA Bakira Izetbegovića u junu 2016. godine: po prvi put je Kazane posjetio jedan visokorangirani bošnjački političar, iskazavši time izričito srpskim žrtvama na Kazanima svoje poštovanje. Iznenađenje je bilo utoliko veće što je SDA tradicionalno imala običaj da zločine na Kazanima ignorira ili im umanjuje značaj. Posjeta Bakira Izetbegovića nije bila lišena ambivalentnosti i desila se samo jednom, međutim, nakon nje su se u javnosti rjeđe mogli čuti diskursi iz redova SDA, koji su kod Cace isticali i njegovu herojsku stranu, odnosno prije svega nju.¹⁵

Od sredine 2010. godine, i akteri iz civilnog društva sve više su se uključivali u diskusiju vezanu za Kazane, nakon što su se u prethodna dva desetljeća pretežno držali po strani. Oni su postali važan faktor u javnoj diskusiji, sa uličnim akcijama i javnim iznošenjem mišljenja, koji se borio protiv prešućivanja odnosno relativiranja i zalagao za jasno priznavanje zločina te za podizanje spomenika. Ulogu predvodnika pritom je preuzimala nevladina organizacija *Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije* (UDIK).¹⁶ Za razliku od toga, predstavnici međunarodne zajednice se, uz malobrojne izuzetke, rijetko bavili temom Kazani.¹⁷

Godine 2021 uslijedila je zatim još jedna važna etapa u javnoj raspravi vezanoj za Kazane u Sarajevu. Nova gradonačelnica, socijaldemokratkinja Benjamina Karić, kratko nakon svog preuzimanja dužnosti najavila je da će konačno ispuniti obećanje u vezi sa podizanjem spomenika na Kazanima, i zaista je sedam mjeseci kasnije, 15.

¹⁴ U vezi sa Pudarićevim posjetama Kazanima, njegovom inicijativom za podizanje spomen-ploče i reakcijama na tu inicijativu, vidi opširnije u nastavku, pod tačkom 3.7. „Pudarićeva inicijativa iz 2011. godine za postavljanje spomen-ploče i početak političkih posjeta na Kazanima“

¹⁵ U vezi s tim, vidi opširnije tačku 3.8. „Iznenađna posjeta Bakira Izetbegovića na Kazanima 2016. godine: prekretnica ili izuzetak?“

¹⁶ U vezi s tim, vidi opširnije tačku 3.9. „Kasno buđenje civilnog društva“

¹⁷ U vezi s tim, vidi opširnije tačku 3.10. „Diskretna uloga međunarodne zajednice“

novembra 2021. godine, svečano otkrila taj spomenik. Osim toga, Gradsko vijeće je na njenu inicijativu 9. novembar - što predstavlja prvi dan ekshumacija 9. novembra 1993. godine - službeno proglasilo danom sjećanja na stradale na Kazanima, čime je 26. oktobar kao dan sjećanja izgubio svoj značaj. Što se tiče spomenika, Benjamina Karić se odlučila za veoma jednostavan oblik sa veoma kratkim natpisom u kojem svjesno nisu navedena ni imena zločinaca ni vrsta zločina. Time je osigurala podršku većine stranaka u Gradskom vijeću Grada Sarajeva, pa i SDA, uz izuzetak *Naše stranke*. Naročito izražena kritika načina postupanja Benjamine Karić dolazila je iz redova pojedinih medija, u prvom redu iz *Oslobođenja*, i aktera iz civilnog društva, u prvom redu UDIK-a, koji od tada ne prestaju iznositi zahtjeve da spomenik dobije novi oblik. Unatoč spomeniku, odnosno upravo zbog njega, debata oko Kazana ni danas se ne može označiti kao zaključena.¹⁸

¹⁸ U vezi s tim, vidi opširnije tačku 3.11. „Kontroverzno podizanje spomenika na Kazanima 2021. godine“

3. Događaji, akteri i diskursi u okviru procesa sjećanja

3.1. 26. oktobar 1993. godine i ono što je uslijedilo neposredno nakon njega

Akcija „Trebević“ od 26. oktobra 1993. godine spada među najspornija poglavlja sarajevske ratne historije, oko kojih se vode najžustrije diskusije. Akcija se općenito posmatra kao važna etapa u reorganizaciji Armije i političkih odnosa moći u državi Bosni i Hercegovini, pri čemu su pozadina akcije i razni aspekti njenog provođenja povezani sa brojnim proturječnim verzijama i mišljenjima, koji se u decenijama nakon rata širile prije svega putem memoara koje su pisali učesnici tih dešavanja, te putem štampe.¹⁹ Ovdje se 26. oktobar 1993. godine neće ispitivati u odnosu na njegov opći značaj, nego samo u odnosu na javna tumačenja Cace, Kazana i pitanja zločina nad srpskim civilima.

Što se tiče samog Cace, taj događaj predstavlja ključnu etapu za javni diskurs o njemu. Caco je 1992. godine, na samom početku opsade Sarajeva, sa paravojnomo jedinicom koju je osnovao postao jedan od lokalnih gospodara rata u Sarajevu; nakon osnivanja Armije BiH, njegova jedinica je kao 10. brdska brigada integrirana u Prvi korpus Armije BiH, a Caco je postavljen za njenog komandanta. Cacin brigada brojala je oko 2.000 ljudi i branila je strateški važnu liniju fronta na planini Trebević; „čuveći komandant“²⁰ važio je kao omiljen među svojim vojnicima, a kao „strah i trepet“²¹ među stanovništvom, prije svega zbog njegovog običaja da građane sa ulice prisilno šalje na front na kopanje rovova. Protiv njegovih kriminalnih aktivnosti na području Sarajeva koje su na poseban način mada ne isključivo, bile usmjerene protiv srpskih civila, vlada dugo vremena nije poduzimala ništa, između ostalog i zato što je Caco bio u dobrim odnosima sa predsjednikom Izetbegovićem i što je bio obasjan auro herojskog branioca Sarajeva.²²

¹⁹ Kratki prikaz „Akcije Trebević“ u okviru historije rata u Bosni može se pronaći u Marko Attila Hoare, *How Bosnia armed*, London, Saqi Books, 2004, str. 97-101 i Peter Andreas, *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the siege of Sarajevo*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2008, str. 91-95.

²⁰ *Dani*, 17.5.1993.

²¹ *Ibid.*

²² Usp. Jovan Divjak, *Sarajevo mon amour*, Paris, Buchet/Chastel, 2004, 141, str. 228-229 ; *Dani*, 29.12.1993. U vazi sa heroiziranjem Cace i drugih kriminalaca u ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, vidi i Ivan Čolović, „Kriminalci kao ratni junaci“, u isti, *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Četvrto izdanje, Beograd 2007, str. 181-208.

Situacija se, zatim, naglo promijenila nakon akcije „Trebević“, tokom koje je Caco ubijen: U saopćenjima za štampu državnih i vojnih institucija u sljedećih nekoliko dana, kao i u izvještavanju *Oslobođenja*, Caco je predstavljen isključivo kao kriminalac koji se sve više izmicao vrhovnoj kontroli države i Armije, a navođeni su i njegovi brojni zločini: prisilno odvođenje civila na kopanje rovova, ucjene, teška krađa, otmice, silovanja, ubistva te pobuna protiv države.²³ I dok je Caco bio u središtu akcije „Trebević“, kao i službenog i medijskog izvještavanja koje je uslijedilo neposredno nakon akcije, to nije slučaj sa pitanjem zločina nad srpskim civilima: opći diskurs je bio taj da su zločini bili usmjereni protiv „građana svih nacionalnosti“.²⁴ Kazani uopće nisu spomenuti, jedino mjesto koje se konkretno spomenulo bilo je Gaj, kao mjesto na kojem je pronađena masovna grobnica sa Cacinim žrtvama.²⁵

Međutim, Kazani su dospjeli u fokus pažnje u okviru policijskih i sudskih istraga u vezi sa zločinima u Cacinom okruženju koje su uslijedile. Na Kazanima su u novembru 1993. godine pronađeni leševi više od 20 osoba, a proces vođen protiv pripadnika 10. brdske brigade nekoliko mjeseci kasnije odnosio se isključivo na zločine na Kazanima. U mjesecu donošenja presude, u decembru 1994. godine, *Oslobođenje* je izvještavalo o tom procesu i pisalo da se u procesu radi o „*smrti devet građana srpske nacionalost*“, spomenuvši i mjesto Kazane, ne ulazeći međutim u detalje.²⁶ Kazani su spomenuti i u jednom velikom članku *Dana* o Caci i akciji „Trebević“ iz decembra 1993. godine, ali ne kao centralna tema, niti kao jedino mjesto, nego kao jedno od tri mjesta na kojima su otkrivene masovne grobnice sa Cacinim žrtvama, a kao žrtve se nisu posebno navodili srpski civili, nego civili uopće.²⁷

Zaključno se može reći da se ni zločini nad srpskim civilima uopće ni konkretno Kazani nisu nalazili u fokusu javne pažnje u dvije godine nakon akcije „Trebević“. U sudskom procesu 1994. godine to je bilo drugačije, ali se o tome malo izvještavalo. To što su Kazani postali centralni simbol za zločine počinjene nad srpskim civilima, posljedica je objavljivanja tajnih sudskih protokola u *Danima* u novembru 1997. godine, kao i činjenice da su *Dani* toj temi izričito dali naslov „Dosje Kazani“, te širokog odziva javnosti koji su izazvale te publikacije.

²³ *Oslobođenje*, 28.10.1993, 29.10.1993.

²⁴ *Oslobođenje*, 29.10.1993.

²⁵ Ibid.

²⁶ *Oslobođenje*, 7.12.1994, 24.12.1994.

²⁷ *Dani*, 29.12.1993.

3.2. Herojski status za Cacu: Sahrana na Kovačima u novembru 1996.

Nakon njegove smrti u sklopu akcije „Trebević“, Caco je službeno važio kao kriminalac, njegov leš zakopan je na mjestu koje se držalo u tajnosti, vjerovatno kako bi se izbjeglo to da njegov grob postane mjesto za hodočašće njegovih pristalica.²⁸

Međutim, situacija i diskurs naglo su se promijenili godinu dana nakon završetka rata, njegovom oficijelnom sahranom na Šehidskom mezarju Kovači, 2. novembra 1996. godine. Prvo je klanjana džezaza u Carevoj džamiji, zatim je njegov tabut nošen kroz Baščaršiju i na koncu ukopan na Šehidskom mezarju Kovači u prvom redu. Čitavu povorku pratio je impresivan broj od oko 10.000 ljudi, a često se mogao čuti komentar da takva gomila ljudi još nije viđena na nekoj sahrani u novijoj historiji Sarajeva. Sahranu je iniciralo i organiziralo udruženje boraca „Zelene beretke“, koje su tokom rata bile vojna formacija vodeće bošnjačke stranke SDA i čiji je član bio i Caco, a u novinskim oglasima i u govorima za vrijeme sahrane Caco je slavljen kao „istinski heroj odbrane“.²⁹

Na mnoge liberalne građane Sarajeva taj cjelokupni događaj djelovao je u najmanju ruku zbunjujuće, često i šokantno, upravo zbog proturječja u diskursu o Caci nakon 26. oktobra. „*Ono što se govorilo o Caci u vrijeme kad je likvidiran, jednostavno se nije slagalo sa slikom koja se viđena na Kovačima, 2. Novembra 1996*“, ustvrdio je *Svijet*, a jedan posmatrač je prokomentirao: „*Na stranicama štampe i drugih medija, te u izjavama predstavnika vlasti, Mušan Topalović Caco je proteklih godina prošao put od heroja-patriota do kriminalca i sada ponovo heroja.*“³⁰

Liberalne građane Sarajeva nije plašilo samo to što je Caco svečano ukopan na Šehidskom mezarju Kovači, i to u prisustvu jedne tako impresivne gomile ljudi, plašile su ih još dvije druge stvari. Kao prvo, činjenica što je nemali broj onih koji su 1993. godine otvoreno pozdravljali akciju protiv Cace sada šutio ili čak odobravao ovo odavanje počasti.³¹ Kao drugo, to što je vlada, sa istom strankom i na čelu sa istim

²⁸ Usp. <https://www.chicagotribune.com/1993/11/22/bosnian-mystery-wheres-rogue-heros-body/> (22.11.1993)

²⁹ Vidi izvještaje u *Oslobođenju* od 28.10. i 3.11.1996. godine i u *Svijetu* od 14.11.1996; oglase sa odavanjem počasti za Cacu u *Oslobođenju* od 30.10. i 1.11.1996. te u *Dnevnom Avazu*, 1.11. i 2.11.1996. poticale su prvenstveno od udruženja boraca.

³⁰ *Svijet*, 14.11.1996.

³¹ Tako je tadašnji zamjenik predsjednika SDP-a Gradimir Gojer, koji je 1993. godine pozdravio „akciju Trebević“, sada izjavio: „*Ako jedan čovjek postaje idolom zbog svog ratnog podvižništva, a čuvajući padine Trebevića to je Caco uistinu bio, onda valjda zaslužuje ozbiljnu sahranu*“. *Svijet*, 14.11.96. Vidu u vezi s tim i komentar „Strah“ Zlatka Dizdarevića u istom broju *Svijeta*.

predsjednikom koji je u oktobru 1993. godine bio naložio Cacinu smaknuće, sada odobrila tu manifestaciju. Na sahrani, doduše, nije bio prisutan nijedan član vlade, međutim, bilo je jasno da se ta manifestacija ne bi mogla održati bez odobrenja vlade i predsjednika. Osim toga je i Bakir Izetbegović, predsjednikov sin, viđen na sahrani, što je shvaćeno kao znak predsjedničkog blagoslova sahrane.³²

Kada je Jovan Divjak u jednom pismu upućenom Aliji Izetbegoviću postavio pitanje kako je on mogao organizirati sahranu tog kriminalca, Izetbegović je odgovorio da je sahranu odobrio zbog sve većeg političkog pritiska i da on sam nije očekivao da će se ona razviti u jednu takvu političku demonstraciju.³³ Međutim, sve je ostalo na tom internom pismu, Izetbegović se javno nije distancirao od te manifestacije. U svom pismu Divjak također navodi kako je Cacin svečani sprovod upravo među onim Srbima i Hrvatima koji su ostali u Sarajevu pojačao bojazan za njihovu sigurnost.

Istovremeno i u onom dijelu izvještavanja povodom te sahrane, koje se kritički odnosilo prema Caci, isto kao što je to bio slučaj i neposredno nakon 26. oktobra 1993. godine, gotovo da nije bilo izričito govora o posebnim zločinima nad srpskim civilima. U *Svijetu* je Zlatko Dizdarević, s jedne strane, pisao kako je Caco općenito maltretirao i ubijao „građane Sarajeva“, a s druge je strane spomenuo ubistvo devet policajaca prilikom njegovog hapšenja 26. oktobra 1993. godine.³⁴ Ni Kazani nisu spomenuti u tom članku dugom nekoliko stranica objavljenom u *Svijetu*, što još jednom naglašava koliko je mali odjek svojevremeno imalo šturo izvještavanje o procesu 1994. godine.

Cacinu svečanu sahranu na Kovačima su i tokom sljedećih godina redovno u svojim člancima spominjali oni koji su se kritički bavili Cacom i njegovim zločinima.³⁵ To pokazuje koliko je dubok bio šok koji je izazvala sahrana od 2. novembra 1996. godine. Naročito i zbog toga što se nije radilo tek o privremenom odavanju počasti: ta sahrana je Cacu trajno „nastanila“ na Kovačima i ukazana mu je trajna počast; Caco sada leži tamo, čak u prvom redu, na tom istom groblju na kojem se stotinama drugih palih boraca oficijelno ukazuje počast kao šehidima palim u odbrani grada, i na kojem je od 2004. godine ukopan i predsjednik Alija Izetbegović. To jeste i to će i ostati jedan izrazito zbunjujući faktor i otvorena rana za mnoge liberalne Sarajlije, a postalo je i jedna od glavnih, ako ne i glavna motivacija nekih osoba da se posvete toj temi i da ofanzivno javno osuđuju Cacine zločine, a da istovremeno osuđuju i njegovo veličanje kao junaka.

³² *Oslobođenje*, 3.11.1996, *Svijet*, 14.11.1996.

³³ Ta dva pisma su (u francuskom prijevodu) objavljena u Divjak 2004, str. 273-276.

³⁴ *Svijet*, 14.11.1997.

³⁵ Vidi, naprimjer, *Dani*, 24.6.2005, *Oslobođenje*, 28.10.2013.

3.3. Protuudar: Tekstovi u štampi o Kazanima i Caci u novembru 1997.

Godinu dana nakon Cacine svečane sahrane, uslijedio je spektakularni protuudar.

Pod naslovom „Istina o Cacinim zločinima“, *Dani* su u svom izdanju od 10. novembra 1997. godine objavili odlomke iz tajnih sudskih protokola sa procesa iz 1994. godine, u kojima optuženi detaljno opisuju brutalna ubistva na Kazanima. Tako su „Kazani“ netom postali pojam i tema u javnoj diskusiji, i to izričito kao mjesto zločina počinjenih prvenstveno nad sarajevskim Srbima.

U svom Uvodu za „Dosje Kazani“, *Dani* pišu: „na ovom zloglasnom mjestu pripadnici 10. brdske brigade, kojom je komandovao Mušan Topalović Caco, u toku rata surovo su ubijali građane Sarajeva, uglavnom srpske nacionalnosti.“ Objavljivanje ovih tekstova bilo je povezano i sa kritikom zbog šutnje o tim zločinima tokom i nakon rata: o ubistvima na Kazanima „se godinama šaputalo, vrlo rijetko pričalo, a još rjeđe pisalo (...) Za zločine počinjene na Kazanima znali su najviši vojni, policijski i državni dužnosnici. Na isti način na koji se o Kazanima šutilo u vrijeme privođenja civila, klanja i ubijanja – tajna o zločinima kasnije je čuvana u strogo skrivanim dosjeima.“³⁶

Ta tema sedmicama je dominirala na naslovnim stranicama: *Dani* su u sljedećim brojevima objavili i druge članke o toj temi, a i liberalni mediji u Sarajevu dali su svoj doprinos, kao naprimjer sedmični list *Svijet*: četiri sedmice su svaku svoju naslovnicu posvećivali temama vezanim za Cacu, Kazane i reakcije na tekstove objavljene u štampi.³⁷

Tekstovi objavljeni u *Danima* i drugim medijima zaista su izazvali žestoke protureakcije. Dva novinara *Dana* koja su objavila „Dosje Kazani“, Senad Pećanin i Vildana Selimbegović, na ulici i telefonom dobivali su prijetnje smrću, bomba je eksplodirala pred redakcijom *Dana*.³⁸

Na službenom nivou poduzeto je sve da se, s jedne strane, minimiziraju zločini počinjeni na Kazanima, a da se, s druge strane, zbog objavljenih tekstova napadne štampa. Vrhovni zapovjednik Armije BiH Rasim Delić usprotivio se objavljenim tekstovima u jednom intervjuu u *Dnevnom avazu*, koji je u naslovu sažeo njegovo stanovište: „Armija BiH nije činila zločine“.³⁹

³⁶ *Dani*, 10.11.1997.

³⁷ *Svijet*, 16.11., 23.11., 30.11., 7.12.1997. Vidi i *Slobodna Bosna*, 16.11. i 30.11.1997.

³⁸ Razgovor autora sa Vildanom Selimbegović, Sarajevo, februar 2015.

³⁹ *Dnevni Avaz*, 19.11.1997.

Ukazao je i na 26. oktobar 1993, kao i na sudski proces iz 1994. godine, protiveći se kritici prema kojoj državne i vojne institucije za vrijeme rata nisu poduzimale ništa protiv Cace, što je kasnije postalo jedan od standardnih argumenata protiv optužbe zbog nedjelovanja.

Nekoliko dana kasnije, i predsjednik Izetbegović je dao javnu i opširnu izjavu: Izetbegović je na jednom kongresu održao žestok govor u kojem se tek indirektno osvrnuo na temu Kazana i zločina nad srpskim civilima, i koji je prije svega iskoristio za obračunavanje sa onim sarajevskim medijima koji su tu temu stavili u fokus. Optuživao ih je da se ponašaju antipatriotski, da nisu ni nezavisni ni profesionalni nego potkupljivi i pristrani, i da im je u cilju „*da se sruši ova vlast*“.⁴⁰ Napadi su bili tako žestoki da su časopisi na koje su se ti napadi odnosili govorili o „*atmosfera linča protiv nezavisnih medija*“⁴¹ i o „*lovu na vještice*“⁴². Međutim, nisu popuštali i odlučno su se protivili raznim optužbama na njihov račun, ali su istupali i sa novim optužbama protiv vlade.⁴³

U procesu odnosa javnosti prema Caci, Kazanima i zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, tekstovi objavljeni u *Danima* i drugim medijima na jesen 1997. godine predstavljaju prekretnicu od izuzetnog značaja.

Senad Pećanin i prije svega Vildana Selimbegović od tog su se perioda opširno i ofanzivno nastavili baviti tom tematikom i pokušajima negiranja i relativiziranja zločina. Drugi novinari su im se kasnije pridružili, poput poznatog novinara FTV-a Bakira Hadžimerovića koji se 2007. godine u svojoj gledanoj političkoj emisiji „60 minuta“ osvrnuo na temu Caco i Kazani, pritom jasno ustvrdivši da je Caco „zločinac a ne heroj“.⁴⁴

Tekstovi objavljeni 1997. godine su i zbog toga postali važna prekretnica u procesu bavljenja tom temom, jer su se u tim medijima sada po prvi put o toj temi javno počeli javljati za riječ razni akteri iz armije i politike, koji su prije toga to činili samo interno, poput Jovana Divjaka koji je u decembru 1997. godine otkrića u vezi sa

⁴⁰ Govor je objavljen u *Oslobođenju* od 30.11.1997.

⁴¹ *Dani*, 8.12.1997.

⁴² *Svijet*, 7.12.1996.

⁴³ Vidi, naprimjer, „Otvoreno pismo Aliji Izetbegoviću“ koje je u svom listu objavila redakcija *Dana* od 8.12.1997.

⁴⁴ TV-emisija *60 minuta*, 12.11.2007: https://www.youtube.com/watch?v=1pL_rLXs5WA (od minute 35' do 49'). Prije toga, na tu temu se na javnoj televiziji 9.9.2004. u političkom magazinu „Pošteno govoreći“ osvrnula Duška Jurišić, vidi *Oslobođenje* od 11.9.2004. i 11.4.2011.

Kazanima također uzeo kao povod da se iz protesta protiv ponašanja bosanske Armije i državnog rukovodstva povuče sa svoje pozicije brigadnog generala Armije BiH, i koji je tu svoju odluku također javno objavio.⁴⁵

3.4. Pravno bavljenje Kazanima: ubistvo ili ratni zločin?

Pravno bavljenje zločinima na Kazanima odvijalo se, suštinski gledano, u dvije faze: prva je bila proces vođen pred vojnim sudom 1994. godine, u kojem je 14 pripadnika 10. brdske brigade osuđeno na zatvorske kazne od deset mjeseci do šest godina; kazneno djelo tada nije okvalificirano kao „podmuklo ubistvo“ nego kao „obično ubistvo“, većina optuženih nisu osuđeni zbog ubistva ili sudioništva, nego zato što ta ubistva nisu prijavili policiji, a nekoliko optuženika odmah je pušteno na slobodu.⁴⁶

Druga faza odnosi se na vrijeme nakon rata: kao prvo je Viši Sud u Sarajevu 26. septembra 1996. godine uglavnom potvrdio presude iz 1994. godine.⁴⁷ Četiri kasnija procesa pred Kantonalnim sudom u Sarajevu odnosila su se na dva optuženika iz 1994. godine, Seada Kadića i Alifa Asibašića, koji su pobjegli nakon presude 1994. godine, te na još dva bivša pripadnika 10. brdske brigade, Suada Omanovića i Samira Bejtića, koji su već u procesu 1994. godine spominjani kao

⁴⁵ Divjakov protestni dopis u kojem se povlači sa svoje pozicije objavljen je u *Svijetu*, 21.12.1997, zajedno sa jednim njegovim intervjuom. Vidi i Divjakovo očitovanje o Kazanima u *Danima* od 24.11.1997.

⁴⁶ Usp. *Oslobođenje*, 24.12.1994, *Dani*, 10.11.1997, *Svijet*, 16.11.1997, Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2014, str. 264-265. Osuđeni su Ziju Kubat, Refik Čolak, Esad Tucaković i Mevludin Selak na 6 godina zatvora, Armin Hodžić na 5 godina i 8 mjeseci, Omer Tandžo i Asif Alibašić na 4 godine i 4 mjeseca, Sead Kadić na 4 godine i Senad Hasić, Samir Seferović, Sabahudin Žiga, Samir Ljubović, Esad Raonić i Senad Haračić na 10 mjeseci. Predmet postupka bila su ubistva na Kazanima, počinjena nad Vasiljom i Anom Lavriv, Erginom Nikolićem, Duškom Jovanović, Predragom Šalipurom, Branislavom Radosavljevićem, Marinom Komljenac, Radoslavom Komljenac i Zoranom Vučurevićem.

⁴⁷ Presuda je objavljena u UDIK, *Ratni zločin na Kazanima - PRESUDE*, Sarajevo 2020, 35-46, kao PDF: <https://www.udik.org/sarajevo/inicijativa-za-izgradnju-spomjenika-zrtvama-na-kazanima/>. Usp. *Dani*, 7.1.2000, 4.2.2000. Viši Sud u Sarajevu potvrdio je zatvorsku kaznu u trajanju od 6 godina za Ziju Kubata, Refika Čojaka, Esada Tucakovića i Mevludina Selaka, te od deset mjeseci za Hasića, Žigu, Seferovića, Raonića, Ljubovića i Haračića; kazne za Hodžića i Tendžu smanjene su na deset mjeseci. U slučaju Asifa Alibašića i Seada Kadića je pred Kantonalnim sudom u Sarajevu kasnije došlo do novog sudskog postupka.

učesnici u zločinima, ali su tada bjekstvom izbjegli sudski postupak. Asif Alibašić osuđen je 1999. godine na 4 godine i tri mjeseca zatvora, pri čemu mu je kazna zatvora godinu kasnije povećana na 8 godina. I Suad Omanović je osuđen, prvo na tri godine, zatim u obnovljenom postupku godinu dana kasnije na deset godina zatvora. Za razliku od toga, Sead Kadić je 2006. godine oslobođen zbog nedostatka dokaza.⁴⁸

Simbol poteškoća u pravnom bavljenju Kazanima postao je proces protiv Samira Bejtića, koji je trajao preko 20 godina, od 2002. do 2023. godine, i kod kojeg zločini po prvi put nisu kvalificirani kao ubistvo, već kao ratni zločini. Godine 2006. Samir Bejtić je za ratne zločine na Kazanima osuđen na 14,5 godina, ali je tu presudu poništio Vrhovni sud Federacije BiH, a u novom sudskom postupku Bejtić je zatim oslobođen 2008. godine. Državno tužilaštvo je uložilo apelaciju, i uslijedila su dva obnovljena postupka u kojima je Samir Bejtić 2011. i 2021. godine ponovo oslobođen. U aprilu 2023. godine, Vrhovni sud Federacije BiH konačno je potvrdio posljednu oslobađajuću presudu Kantonalnog suda u Sarajevu.⁴⁹

Ako bacimo pogled na razvoj procesa od 1994. godine do danas, možemo utvrditi dvije stvari: kao prvo, postojala je tendencija da se kazne kod osuđenih optuženika povećavaju, a zločini se više nisu kvalificirali kao „ubistva“, već kao „ratni zločini“, što je u kontekstu cjelokupnog razvoja odražavalo tendenciju porasta kritičkog stava prema zločinima na Kazanima. Kao drugo, međutim, nije došlo do presude zog ratnih zločina, a konačna oslobađajuća presuda u slučaju Samira Bejtića otežava da se u javnosti govori o ratnim zločinima na Kazanima, jer je kod svih *presuđenih* osoba optužba bila ograničena na kazneno djelo ubistvo.

Pitanje „ubistvo ili ratni zločin“ pritom nije samo pravno, nego je i eminentno političko pitanje, a u vezi s njim se razvila dugotrajna javna diskusija. Pri čemu u pravnom smislu zapravo nema mnogo sumnje oko toga da se radi o ratnim zločinima.⁵⁰ Kantonalni sud u Sarajevu Samira Bejtića također nije dva puta oslobodio zbog toga što zločine na Kazanima ne smatra ratnim zločinima, nego

⁴⁸ Presude u vezi sa Asifom Alibašićem i Suadom Omanovićem mogu se pronaći u prethodno citiranoj knjizi UDIK-a, 13-24 i 47-52. U vezi sa oslobađajućom presudom Seadu Kadiću, koju je potvrdio Vrhovni Sud Federacije BiH, vidi ibid. 25-34, kao i *Oslobođenje*, 30.3.2006.; *Dnevni Avaz*, 19.2.2007.

⁴⁹ U vezi sa konačnom oslobađajućom presudom, vidi <https://detektor.ba/2023/04/17/samir-bejtic-oslobodjen-optuzbi-za-zlocine-na-kazanima/> (17.4.2023). U vezi sa prethodnim sudskim postupcima protiv Samira Bejtića, vidi zbirku članaka BIRN-a: <https://detektor.ba/case/predmet-bejtic-samir/>

⁵⁰ Usp. *Svijet*, 16.11.1997.

zato što nije smatrao dokazanim da je te zločine počinio Samir Bejtić.⁵¹ Konačnom oslobađajućom presudom u postupku protiv Samira Bejtića došlo je do paradoksalne situacije da je, doduše, u pravnom smislu dosta jasno to da su na Kazanima počinjeni ratni zločini, ali ne postoji presuda u tom smislu i nema nijedan osuđeni za ta kaznena djela.

Koliko je to pitanje brizantno, pokazuje se i činjenica da je Vojno Tužilaštvo već 1994. godine bilo svjesno toga da se u slučaju zločina na Kazanima nije radilo samo o ubistvima. U novembru 1997. godine, *Svijet* je citirao originalne dokumente Tužilaštva iz decembra 1993, iz kojih postaje jasno da se optužnica Tužilaštva protiv pripadnika 10. brdske brigade prvobitno odnosila na ratne zločine, ali je onda u konačnoj verziji preinačena u ubistvo.⁵² Već tada je u pravnom smislu, dakle, očito bilo jasno da ubistva na Kazanima ispunjavaju sve pretpostavke za kvalificiranje tih zločina kao ratnih zločina. *Svijet* u svom članku ostavlja otvorenim pitanje kako je došlo do te promjene. Međutim, može se pretpostaviti da su se na osnovu političke brizantnosti te teme sudske instance same odlučile za promjenu optužnice, ili su to učinile na osnovu političkog pritiska.⁵³

To što prvi procesi nisu vođeni zbog ratnih zločina nego zbog ubistva, i to što je Samir Bejtić nakon presude za ratne zločine na prvoj instanci višestruko, a zatim i konačno oslobođen optužbi, u liberalnim sarajevskim krugovima često je izazivalo neraspoloženje i kritike.⁵⁴ Osim Cacinog groba na Kovačima, izostanak

⁵¹ Usp. <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Samir-Bejtici-oslobodjen-krivice-za-zlocine-nad-Srbima-na-Kazanima/117925> (5.12.2011.), https://www.slobodnaevropa.org/a/hoce_li_iko_odgovarati_za_ratni_zlocin_na_kazanima/24417310.html (11.12.2011.).

⁵² *Svijet*, 16.11.1997.

⁵³ Usp. *Dani*, 7.1.2000; o pozadini procesa vidi i intervju sa Markom Mikerevićem, „*jedini Srbin sudija porotnik u Okružnom vojnom sudu u Sarajevu*“ za vrijeme procesa za Kazane 1994. godine, u *Slobodnoj Bosni*, 30.11.1997. Kasnije je novinar Senad Avdić napisao da tužba za ratne zločine ne bi bila prihvatljiva za tadašnju vladu: „*To bi našu stranu pred međunarodnom javnošću izjednačilo sa druge dvije, agresorske strane*“, kazao je u junu 1994. godine na sastanku iz sa svojim pravnim i policijskim suradnicima Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva BiH. Tom je prilikom pohvalio jednog visokorangiranog objavlještajca (...) što je „samoinicijativno“ kod postupajućeg tužitelja u predmetu ‘Kazan’ (...) isposlova da Topalovićeve zlikovce ne optuži za ratni zločin. ‘*To je jedan vrlo odgovoran i patriotski čin*’, kazao je Izetbegović.“ <https://kliker.info/senad-avdic-rtve-sa-kazana-nisu-nestala-lica-sarajevsko-romanijske-regije-nego-gradjani-sarajeva-koje-su-pobili-poznati-zlikovci/> (9.10.2021)

⁵⁴ Vidi, naprimjer, *Dani*, 4.7.2008, *Dani*, 9.12.2011.

presude za ratne zločine može se posmatrati kao druga otvorena rana onima koji se ofanzivno zalažu za sjećanje na zločine na Kazanima i protiv njihovog negiranja ili relativiziranja. A konačnom oslobađajućom presudom u slučaju Samira Bejtića čini se da je umrla i nada da će ikada doći do presude za Kazane u kontekstu ratnih zločina, naročito zato što ne postoje nikakve naznake da će u Sarajevu doći do novih optužnica zbog tamo počinjenih zločina.⁵⁵

Svoje nezadovoljstvo zbog načina na koji su se do sada sarajevski sudovi bavili Kazanima često pokazuju i razne instance u Srbiji i RS-u, koje redovno upozoravaju na to da se za zločine na Kazanima ne mogu kriviti samo vojnici koji su ih izvršavali, nego i odgovorni na višim političkim nivoima. Tako je RS višestruko zahtijevala da se podigne optužnica protiv Ejupa Ganića koji je tokom rata bio član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, pri čemu se naročito argumentiralo i time da zločini nad Srbima na Kazanima i u Sarajevu generalno spadaju u područje odgovornosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine.⁵⁶ A Janko Velimirović, direktor Republičkog centra za istraživanje ratnih zločina, godišnjicu akcije „Trebević“ uzeo je kao povod za izjavu *„da Tužilaštvo BiH mora podići optužnicu protiv odgovornih lica za ratne zločine počinjene nad sarajevskim Srbima na lokaciji Kazani, među kojima možda i danas ima onih koji obavljaju odgovorne funkcije na svim nivoima vlasti u BiH.“*⁵⁷ Do sada državno Tužilaštvo BiH nije otvorilo postupak u vezi sa zločinima nad Srbima na Kazanima, a ni u ovom slučaju ništa ne ukazuje na to da bi se to skoro moglo desiti.

⁵⁵ Vidi i izjavu UDIK-a nakon konačne oslobađajuće presude Bejtiću u aprilu 2023.: *„Žao nam je što je izgubljena i posljednja nada u pravno suočavanje sa zločinima Mušana Topalovića Cace. (...) Trebamo biti svjesni da je ovo samo korak nazad u suočavanju s ratnom prošlošću devedesetih (...)“*.

<https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/na-vijest-o-oslobadajucoj-presudi-samiru-bejticu-udik-umrla-je-i-posljednja-nada-za-853328> Mora se, međutim, napomenuti da je tužilaštvo KS 2022. godine otvorilo postupak protiv Esada Raonića koji je 1994. godine bio među osuđenim optuženicima za ubistva na Kazanima. Nova optužnica se, doduše, ne odnosi na Kazane, ali ga krivi da u julu 1992. godine kao pripadnik Armije BiH ubio dva civila na Skenderiji, a optužnica taj zločin tretira kao ratni zločin: <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/esad-raonic-optuzen-za-ratne-zlocine-u-sarajevu-potresni-detalji-optuznice/476322> (29.11.2022)

⁵⁶ Usp. *Nezavisne novine*, 9.4.2004., *Oslobodjenje*, 6.2.2008. U RS-u su zbog zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu provođene istrage i protiv odgovornih ljudi iz policijskog i vojnog rukovodstva, vidi *Dani* 28.5.2004.

⁵⁷ *Nezavisne novine*, 27.10.2011.

3.5. Debata o Caci: heroj ili zločinac?

U debati vođenoj oko pitanja da li je Caco „heroj ili zločinac“, u kontroverzi koja traje od rata naovamo, korišteni su, i još uvijek se koriste, brojni argumenti i argumentacijski diskursi koji će u nastavku biti sistematično predstavljeni.

Glavna argumentacija Cacinih branilaca bilo je, i još uvijek jeste upućivanje na njegovu herojsku ulogu u odbrani Sarajeva, kao i na to da bi bez njega pala strateški važna linija na Trebeviću, čime bi se raspala i odbrana grada. To je često praćeno time da se njegove zločinačke aktivnosti ili prešućuju, ili se predstavljaju bezazlenim, ili označavaju kao nužno zlo odnosno preobraćaju u nešto pozitivno. Ovo zadnje se uglavnom odnosi na njegov običaj prisilnog slanja civila na front na kopanje rovova: *“Nek’ priča šta god ko hoće, Caco je ipak heroj ovog grada. Da nije njega i njegovih rovova, pitanje je da li bi se ona linija gore održala.”*⁵⁸

Pritom se Caco u pravilu prikazuje kao pozitivni uzor, kao „bošnjački Robin Hood“, i kao pozitivni protuprimjer za sve one „manekene“, „babine sinove“ i „ratne profiteré“ koji tokom opsade nisu dali nikakav doprinos odbrani grada, odnosno koji su uživali u životu dok je Caco sa svojim ljudima herojski branio grad od napada i radio prljavi posao.⁵⁹ Često mu se čak – prikazujući ih kao bezazlene – priznaju njegove kriminalne aktivnosti, ali se to onda pobriše argumentom da je njegova uloga kao branioca grada bila puno veća: *“Caco jeste napravio par gluposti, ali to ne znači da treba sve ono dobro što je uradio baciti pod noge.”*⁶⁰

U strategije branjenja Cace spada i dovođenje u pitanje njegove lične odgovornosti: *„Vjerovatno je imao veze sa Kazanima, što znamo da nije u redu, ali koliko je on tome doprinio?”* – a pošto nikada nije završio pred sudom, to *„znači da mu krivica nije dokazana“*.⁶¹

Još jedan omiljen motiv za argumentaciju jeste i taj da se zločini ograniče na posljednje mjesece njegovog života, uz objašnjenje kako on u to vrijeme više nije bio isti, i da se to naprimjer objašnjava time što se promijenio od onog trenutka kada je prilikom isprobavanja jednog defektnog nitroglicerinskog oružja izgubio tri prsta, što je za njega kao gitaristu bila drama koju nije mogao preboljeti.⁶²

⁵⁸ Tako tvrdi jedan učesnik u Cacinj sahrani 1996. godine, citirano u *Svijetu* od 14.11.1996.

⁵⁹ Usp. izjave učesnika u sahrani u *Oslobođenju* od 3.11.1996, *Svijetu* od 14.11.1996.

⁶⁰ Citirano u *Svijetu*, 14.11.1996.

⁶¹ <https://forum.klix.ba/musan-topalovic-caco-heroj-ili-ne-t14592.html> (20.5.2005.)

⁶² Usp. Joe Sacco, *The fixer. A story from Sarajevo*, Montreal, Drawn & Quarterly, 2003, str. 81.

Obrana Cace ponekad se dopuni i izletom u metafizičko, tvrdnjom da, naime, ljudska pravda uopće nema pravo i nije u stanju da mu sudi: *“Allah zna šta je Caco uradio i samo mu on može suditi.”*⁶³

Što se tiče zločina nad srpskim civilima, a posebno Kazana, redovno se mogu pronaći sljedeće argumentacijske matrice: ili se uopće ne spominju, ili se insistira na tome *„da se ne radi samo o srpskim civilima već da je zločin izvršen nad pripadnicima svih nacionalnosti“*.⁶⁴ Osim toga se ponekad argumentira time da se kod leševa pronađenih na Kazanima radi o sasvim drugim mrtvacima, naime o vojnicima koji su poginuli u borbi.⁶⁵

Konačno, često se koriste i kvantitativna poređenja: šta je već 30 mrtvih na Kazanima u poređenju sa genocidom u Srebrenici ili sa 1.500 ubijene djece u Sarajevu koje su ubili srpski opsjedatelji?⁶⁶ A osim toga se pričom o Kazanima Bošnjaci i četnici izjednačavaju kao zločinci, što srpskim nacionalistima nudi argumente, odnosno zbog priče o Kazanima zaboravljaju se srpski zločini, što je i Alija Izetbegović predbacivao *Danima* u novembru 1997. godine: *“Ko više govori o Karadžiću, Mladiću, Srebrenici? Niko više, sad se govori o Kazanima.”*⁶⁷ Pritom ni optužba da su oni koji govore o Cacnim zločinima izdajnici zemlje nije tako daleko.

Ako se priznaju zločini nad Srbima, u tom slučaju se pažnja najčešće odmah skreće na nešto drugo, ne samo na Cacinu herojsku ulogu prilikom odbrane Sarajeva, nego i na dvije druge stvari: s jedne strane, na sumnjivo postupanje vlade prema Caci, s druge, na pitanje motiva Cacinih kritičara koji se dovode u pitanje.

U jednom intervjuu iz 2007. godine, Muhamed Švrakić, predsjednik Zelenih beretki izjavio je: *“Caco je u to vrijeme imao najteži dio obrane grada Sarajeva. On je za nas*

⁶³ Citirano u *Svijetu*, 14.11.1997.

⁶⁴ Tako *Oslobođenje* 31.5.2005. sažima stav vlade Federacije. Ponekad se argumentira i time da žrtve nisu ubijene zato što su bile Srbi: *“Dokazano je da su sve žrtve Kazana ubijene prvenstveno iz koristoljublja i niskih pobuda (muž od ljubavnice, preuzimanje stana, poslovnog prostora i sl.) a ne zbog čiste mržnje prema Srbima.”* Komentar čitaoca od 26.10.2014. na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pudarcic-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjeno-ratni-zlocin/141026029/komentari>

⁶⁵ Vidi, naprimjer, pismo čitaoca u *Startu* od 18.11.2003.

⁶⁶ Vidi, naprimjer, komentar čitaoca na <https://www.klix.ba/vijesti/bih/nicholas-hill-posjetio-kazane/141112110/komentari> (12.11.2014.).

⁶⁷ Vidi *Dani*, 8.12.1997.

narodni heroj do septembra 1993. godine. Ono što se dešavalo oko Kazana i oko njegovog hapšenja, mi se ograđujemo od toga. Za svaki kriminal, ako je neko počinio, treba da se odgovara. Ono što se svaljuje na njega treba sve procesuirati i dokazati."

Međutim, on onda nastavlja tako što dovodi u pitanje postupanje države prema Caci: *"Način na koji je ubijen je neobičan.(...) Na nekoliko dana prije su s njim lijepo komunicirali. Caco se mogao tada uhapsiti, i na drugi način. No, nakon napada Jusuf Pušina na jedan lukav način odveo ga je u komandu Korpusa gdje su ga maltretirali i mučki ubili. Zar nisu trebali da mu sude?"*⁶⁸

A 2014. godine je SAFF u jednom intervjuu kao prvo ustvrdio: *"Prvi je obilježavanje nekakve godišnjice na Kazanima, mjestu na kome su Caco i Cacini ubili više desetina Sarajlija srpske, ali i drugih nacionalnosti, što svakako zaslužuje pomen kao i svaki zločin, ma gdje da se dogodio."* Da bi, međutim, nakon toga žestoko kritizirali medije i osobe *"da dođu na Kazane i zloupotrebe ljudsku tragediju, kako bi ocrnili Aliju Izetbegovića i ratno rukovodstvo"*, braneći istovremeno Aliju Izetbegovića od optužbi u vezi sa Kazanima.⁶⁹

To što se u te dvije argumentacijske linije u jednom slučaju propituje uloga države i Alije Izetbegovića, dok se u drugom slučaju ona brani, može se objasniti i različitim stavovima među braniocima Cace, na što ćemo se još jednom osvrnuti u tački 3.13.

Što se tiče onih koji se okreću protiv Cace i njegovog veličanja i koji se ofanzivno zalažu za javno sjećanje na zločine počinjene na Kazanima, i tu se također mogu pronaći različite argumentacijske matrice.

Mnogi od njih ne poriču u potpunosti da je on također stekao i zasluge u odbrani Sarajeva. I također se stalno naglašava da nije ubijao samo Srbe, nego i Hrvate i Bošnjake, pri čemu nije uvijek jasno da li se taj argument koristi kako bi se Caco za Bošnjake učinio prihvatljivijim kao zločinac, ili zato što se zločini nad Srbima eventualno ne bi shvatali tako dramatično. Međutim, sve i kada se njegova uloga u odbrani grada ne poriče, njegovi zločini bi ipak bili mnogo teži i diskvalificirali bi njegovu ulogu pozitivnog uzora: *"Zločinac nikad ne može biti heroj."*⁷⁰

⁶⁸ *Start*, 11.12.2007.

⁶⁹ <https://saff.ba/dejtonske-orgije-na-kazanima/> (27.10.2014.)

⁷⁰ Tako je, naprimjer, 2011. godine tvrdio Slaviša Šućur, poslanik SDP-a u Federalnom parlamentu, https://www.slobodnaevropa.org/a/hoce_li_iko_odgovarati_za_ratni_zlocin_na_kazanima/24417310.html (11.12.2011.)

Pudarić je izjavio da je sjećanje na Kazane od centralnog značaja, jer *„samo tako može se pokazati da ova zemlja i ovaj grad znaju razlikovati dobro od zla“*⁷¹, a Cacini zločini se moraju utoliko oštrije osuditi što su počinio, *„koristeći i skrivajući se iza borbe za slobodu, činili isto što i oni koji su nas okruživali, ubijali i gušili izvana“*.⁷²

Sve u svemu, to je moralna i patriotska obaveza da se Cacini zločini i šutnja o tim zločinima javno osuđuju, sve drugo je nespojivo sa slikom koju Bosna i Hercegovina i Sarajevo imaju o sebi: *„Sve dok ta šutnja bude osmišljeni politički čin, Bosne nema niti će je biti.“*⁷³ I *Dani* su argumentirali slično kada su 1997. godine objavili „Dosje Kazani“, postavivši pritom pitanje, *„treba li pisati o ‘svojim’ zločinima i ‘svojim’ zločincima“*: *„Jedini pravi odgovor jeste da je to jedini pravi put. Ubistva u Kazanima su tamna mrlja na svijetloj ratnoj historiji Sarajeva. Najgore po ovaj grad je da se o toj mrlji šuti.“*⁷⁴

Jedan argument koji se često ponavlja protiv Cace, a naročito protiv njegovog prebacivanja na groblje na Kovačima, glasi da se njegovom glorifikacijom prljaju istinski, časni i herojski branioci grada: *„Slaviti ovog zločinca kao ratnog heroja predstavlja uvredu svim žrtvama i njihovim porodicama, ali i ljudima koji su branili grad Sarajevo.“*⁷⁵ Osim toga, glorificiranje Cace ugrožava i nakon rata fragilni suživot u Sarajevu, kako je to argumentirao Jovan Divjak u svom protestnom pismu iz novembra 1996. godine: *„Zar taj pogreb nije signal svima onima koji su se ogrešili o zakon? Znak da mogu pljačkati kuće, bezobzirno krasti tuđe automobile i imovinu.“*⁷⁶

Još jedan argument protiv glorificiranja Cace i za samokritičko sjećanje na njegove zločine jeste taj da bi se inače izgubila vjerodostojnost u protestiranju protiv zločina drugih, a osim toga bi se također širom otvorila vrata relativiziranju drugih zločina koje su počinili bosanski Srbi: rasprava o Kazanima je bitna jer šutnja o tome *„otvara prostor za špekulacije i relativiziranje drugih zločina“*.⁷⁷

⁷¹ Citirano u *Oslobođenju*, 2.11.2011.

⁷² Citirano u *Oslobođenju*, 16.11.2011.

⁷³ *Svijet*, 14.11.1996.

⁷⁴ *Dani*, 10.11.1997.

⁷⁵ UDIK, Saopštenje za javnost, 23.10.2014, <https://depo.ba/clanak/120650/zlocini-na-kazanima-bolna-je-cinjenica-da-neke-sarajlije-cacu-i-danas-slave-kao-heroja>

⁷⁶ Divjak 2004, str. 275.

⁷⁷ Komunique za štampu YIHR-a u vezi sa Kazanima, oktobar 2010. Vidi i *Oslobođenje* 2.11.2011. Usp. i izjavu muzičara Frenkija u *Danima*, 23.4.2010: *„Licemjerno je od drugih tražiti izvinjenje i da se suoče s prošlošću a pri tome ignorirati zločin(c)e u svojim redovima.“*

Liberalni mediji u Sarajevu istovremeno odbacuju optužbe da se zbog Kazana sada više uopće ne govori o zločinima vojske bosanskih Srba: „*O Karadžiću, Mladiću i Srebrenici ovdašnji mediji govore i govorit će još decenijama. Ali zar to znači da treba prešutjeti Kazane?*”⁷⁸ I iako je broj žrtava manji nego u Srebrenici ili negdje drugo, to ipak nije razlog da se o tome ne govori: „*Zločini nisu matematička, nego etička i zakonska kategorija.*”⁷⁹

Sve u svemu, može se utvrditi da kritika nije usmjerena samo protiv Cace, nego prije svega i protiv njegovog veličanja i s tim povezanim stavom da se njegovi zločini negiraju ili predstavljaju kao bezazleni. Pri čemu se također mora utvrditi da kritiziranje Cace nije nužno povezano sa istovremenim priznavanjem njegovih zločina nad Srbima.

Drugim riječima: priznavanje zločina nad Srbima neodvojivo je povezano sa kritiziranjem Cace, dok, međutim, osuđivanje Cace ne znači nužno da se fokus stavlja na zločine počinjene na Kazanima.

Što se tiče opće debate o Caci, mora se naglasiti i to da se mnogi ne žele odlučiti za jednu stranu. Za to se egzemplarno mogu uzeti riječi Alije Izetbegovića iz 2002. godine, prema kojim je Caco bio „*heroj i zločinac*”.⁸⁰ Ova formulacija nudi prividan izlaz iz dileme vezane za njegovu osobu, pri čemu se to stanovište mnogim kritičarima ne čini prihvatljivim, naročito zato što tendira ka tome da čitavu stvar ostavi po strani.⁸¹

U cjelini se rasprava oko Cace može posmatrati i kao rasprava oko „*istinskog*” patriotizma: jednog patriotizma koji ne želi priznati svoje zločine protiv patriotizma koji jedno takvo priznanje smatra neminovnim za poimanje samog sebe. Pri čemu linije fronta između branioca Cace i njegovih kritičara nisu uvijek jasne, pri čemu itekako postoje linije koje povezuju dijelove ta dva tabora: ono što dva tabora često sjedinjuje jesu, naprimjer, optužbe upućene vladi i predsjedniku Izetbegovića da kriju nešto u vezi sa Cacom.

⁷⁸ *Dani*, 8.12.1997.

⁷⁹ *Start*, 4.11.2013.

⁸⁰ Intervju sa Alijom Izetbegovićem u *Danima*, 1.3.2002. Tačan odgovor Izetbegovića glasio je: „*što se tiče pitanja šta je Caco bio - heroj ili zločinac, bio je i jedno i drugo, isprva heroj, kasnije zločinac.*” *Dani* su od toga napravili naslov: „*Caco je i heroj i zločinac*”. Bakir Izetbegović je 2005. i 2010. godine za Cacu preuzeo formulu „*heroj i zločinac*”; vidi intervju sa Bakirom Izetbegovićem u *Europa Magazine*, decembar 2010, str. 18.

⁸¹ Vidi, naprimjer, kritiku u *Slobodna Bosna*, 26.3.2009.

3.6. Odnos prema žrtvama i uloga članova porodice

Dok se Caco i pitanje njegovih zločina brzo dospjeli u fokusu medijske pažnje, drugačija je situacija sa njegovim žrtvama ubijenim na Kazanima: o njima je malo toga poznato, a njihov broj i individualni identiteti i danas nameću mnoga pitanja. I zaista se pronalaženje i identificiranje žrtava na Kazanima razvilo u jedan spor i dugotrajan proces koji i nakon 30 godina još uvijek nije okončan.

Prva ekshumacija na Kazanima dogodila se dvije sedmice nakon akcije „Trebević“ u novembru 1993. godine. Prema navodima sarajevskog Instituta za sudsku medicinu pritom se radilo o leševima, odnosno dijelovima leševa 21 osobe; osim toga su također u novembru 1993. godine i na mjestima Gaj i Grm Maline ekshumirani leševi osam drugih osoba koje se također smatraju Cacinim žrtvama.⁸²

2000. i 2001. godine, došlo je do dodatnih ekshumacija na Kazanima, pritom su pronađena još dva leša.⁸³ Od tada su se redovno mogli čuti zahtjevi za provođenjem dodatnih ekshumacija, naprimjer u februaru 2014. godine od strane Instituta za nestala lica BiH koji pretpostavlja da se na Kazanima nalazi još najmanje osam leševa drugih žrtava. Tužilaštvo BiH nije udovoljilo tom zahtjevu, pošto prema njihovom mišljenju nije bio dovoljno utemeljen. Nije se, doduše, radilo o definitivnom odbijanju, ali do danas nije bilo dodatnih ekshumacija.⁸⁴

Pored pronalaženja žrtava, još jedan izazov predstavlja i njihovo identificiranje. Nakon ekshumacije leševa u novembru 1993. godine, ti leševi su pod oznakom NN ukopani anonimno u pojedinačnim grobnicama na groblju kod Olimpijskog stadiona. Zatim je 1998. godine Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih osoba RS zahtijevala te leševe; na to su leševi ekshumirani i preneseni u Lukavicu (Istočno Sarajevo).⁸⁵ Do danas je samo jedan dio leševa identificiran i predat njihovim porodicama, kako bi ih one mogle ukopati.

⁸² Karović-Babić 2014, str. 247. U medijima se dugo govorilo o 29 leševa koji su 1993. godine ekshumirani na Kazanima, no pritom bi se moglo raditi o zbiru leševa ekshumiranih na Kazanima, Gaju i Grmu Maline.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/upucen-zahtjev-za-novu-ekshumaciju-na-kazanima/147487 (22.2.2014) ; *Oslobodjenje*, 20.3.2014. i 21.3.2014.

⁸⁵ Usp. Karović-Babić 2014, str. 247; *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

U februaru 2006. godine je, naprimjer, Kancelarija za traženje nestalih RS-a izjavila da je identificiran leš Duška Jovanovića⁸⁶, a u junu 2007. godine leš Predraga Šalipura.⁸⁷ Prema navodima Instituta za nestala lica BiH, do 2014. godine je od 23 na Kazanima pronađena leša odnosno dijelova leša identificirano 15 osoba, pri čemu i u vezi s tim postoje različiti navodi.

Gotovo trideset godina nakon rata, dakle, još uvijek postoje leševi, odnosno dijelovi leševa pronađenih na Kazanima koji nisu identificirani; istovremeno se, zahvaljujući izjavama svjedoka iz 1994. godine, zna za osobe ubijene na Kazanima čija imena se ne slažu sa pronađenim dijelovima leševa.

To što se proces identificiranja toliko razvukao ima različite razloge. Kao prvo, postoje tehničke poteškoće pri identificiranju: u nekoliko slučajeva, uzorci DNK koji su od članova porodica uzeti naknadno nisu odgovarali uzorcima DNK pronađenih leševa.

Kao drugo, postavlja se i pitanje političke volje. Čini se da na bošnjačkoj strani nije postojao poseban interes za identificiranjem žrtava na Kazanima, čak štaviše: postoje indicije da su ekshumacije u novembru 1993. godine prijevremeno prekinute i da su neekshumirani leševi uklonjeni.⁸⁸

Pitanja nameće i dugotrajni postupak instituta u Lukavici. Vildana Selimbegović izvještava da je 2005. godine rukovodioca Komisije za traženje nestalih iz RS-a upitala za ubijene roditelje Slobodanke Macanović, na što je on s prijekom odgovorio: „Šta ona hoće, pa rat je provela u Armiji BiH?”⁸⁹ Što aludira na to da je Slobodanka Macanović tokom opsade radila za Armiju BiH i da je i nakon rata ostala u Sarajevu, da, prema tome, u smislu bosanskosrpskog nacionalizma ne predstavlja podobnu Srkinju.

Ovaj slučaj ukazuje na problem da se identificiranje nekih osoba čini hitnijim ili politički više oportunističkim od identificiranja drugih osoba. Osim toga se može poći i

⁸⁶ *Nezavisne Novine*, 18.2.2006.

⁸⁷ *Nezavisne Novine*, 13.6.2007, *Oslobođenje* 20.6.2007.

⁸⁸ Vidi *Slobodna Bosna*, 16.11.1997, gdje, između ostalog, stoji: “Prema policijskim izvorima, Enver Mujezinović, šef državne bezbjednosti sarajevske regije, i tadašnji Minister unutrašnjih poslova Bakir Alispahić naređuju da se otkopavanje obustavi.” Vidi i izjavu Munira Alibabića koji je 1993. godine bio šef sarajevskog Centra službi bezbjednosti (CSB): “There were clearly more than 29 bodies in the pit, but I was ordered to stop all work. When I questioned the Minister of Interior, he told me this was a presidential order. I suspect that finding large numbers of bodies was politically inconvenient.” <https://www.nytimes.com/1997/11/12/world/postscript-to-sarajevo-s-anguish-muslim-killings-of-serbs-detailed.html?pagewanted=1> (12.11.1997.)

⁸⁹ *Oslobođenje*, 24.10.2011.

od toga da postoji i zajednički interes za odugovlačenjem procesa identificiranja: naime, dokle god je identitet i broj žrtava nejasan, to na bošnjačko-nacionalističkoj strani omogućava diskurse rasterećenja: Ne može se uopće reći koliko je osoba zaista ubijeno na Kazanima i ko su one stvarno. A na srpsko-nacionalističkoj strani nerazjašnjen broj i identitet žrtava dozvoljava da se tema Kazani drži spremnom za političke optužbe i da se dalje spekulira u vezi sa pitanjem broja žrtava.

Što se tiče sarajevskih medija, oni su naročito u prve dvije decenije nakon rata prvenstveno izvještavali o Caci, dok su članci o njegovim žrtvama i problemu identificiranja njihovih leševa objavljavani tek sporadično: tako se u novembru 1997. godine jedna od naslovnih priča *Svijeta* odnosila na Cacine žrtve i temu „*Gdje su im grobovi*“.⁹⁰

Najpoznatiji je postao slučaj bračnog para Marine i Radoslava Komljenca, koji su imali 67 odnosno 72 godine i koje su u junu 1993. godine iz njihove kuće oteli Cacinici vojnici i ubili ih na Kazanima. To što je njihova priča postala više poznata od drugih sigurno ima veze s tim što se ubistvo tog starijeg, u hodu hendikepiranog bračnog para čini još perfidnijim od drugih ubistava, što je njihov slučaj bio dio sudskog procesa iz 1994. godine, tako da je njihova sudbina dobro dokumentirana, a osim toga i s tim što se njihova kćerka Slobodanka Macković već dugi niz godina zalaže za traženje svojih roditelja, pri čemu redovno istupa u javnosti. Potraga za njenim roditeljima ilustrira čitavu dramatiku i problematiku procesa traženja i identificiranja: „*Moj otac nikada nije identifikovan, a od majke su pronašli samo jednu kost; i, nakon što je uzeta za analizu DNK, nestala je i ona*“, priča Slobodanka Macanović koja, dakle, do danas nije mogla sahraniti svoje roditelje.⁹¹

Angažman Slobodanke Macanović dovodi nas do pitanja koju ulogu sveukupno igraju članovi porodica žrtava sa Kazana u procesu javnog bavljenja Cacinim zločinima. Članovi porodica žrtava već tokom rata su kod državnih i vojnih institucija u Sarajevu intervenirali zbog nestanka osoba i time davali doprinos da se pažnja tih institucija skrene na počinjene zločine.⁹²

⁹⁰ *Svijet*, 23.11.1997. Vidi, naprimjer, i *Dani*, 24.11.1997, gdje se izvještava o životu i sudbini triju žrtava, ili *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

⁹¹ *Oslobođenje*, 15.11.2014; vidi i *Slobodna Bosna*, 14.6.2007, te Nidžara Ahmetašević/Mirna Mekić, Više Lica Istina, *BIRN – Justice Report*, april 2006: <https://www.pcnen.com/portal/2006/05/02/vise-lica-istine/>

⁹² Usp. Divjak 2004, str. 140-141, Mirko Pejanović, *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*, Sarajevo, Šahinpašić, 2002, str. 135-145.

I nakon rata su se razni članovi porodica trudili da ukažu na sudbinu žrtava, naprimjer putem štampe ili u televizijskim emisijama, a neki od njih su se u procesima vođenim protiv pripadnika 10. brdske brigade pojavljivali u svojstvu svjedoka, kao naprimjer Momo Šalipur čiji sin Predrag je ubijen na Kazanima.⁹³

Treba istaći i to da je nekoliko članova porodica žrtava javno iskazivalo svoje razočarenje po pitanju političkog i pravnog odnosa prema Kazanima u Sarajevu, ali su, s druge strane, istovremeno eksplicitno kritizirali pokušaje instrumentaliziranja sa srpsko-nacionalističke strane.⁹⁴

Sveukupno se članovi porodica mogu posmatrati kao bitan faktor u javnom procesu sjećanja na Kazane. Istovremeno je njihova uloga ipak ostala dosta diskretna, što je opet povezano s tim da članovi porodica žrtava nastupaju kao pojedinačne osobe, a nisu, kao žrtve drugih zločina odnosno članovi njihovih porodica, formirale udruženja kako bi svojim problemima dali veću težinu. To što nije došlo do udruživanja ima razne razloge. Kao prvo, članovi porodica su geografski rascjepkani: neki od njih žive u Sarajevu, neki u drugim dijelovima BiH ili u drugim zemljama.

Također se može naslutiti da članovi tih porodica imaju različite političke stavove. Konačno, postoje i individualni razlozi: Slobodanka Macanović je, naprimjer, jednoj novinarki izjavila kako je „*uvijek bila slobodan strijelac*“ i da na nevladine organizacije koje zastupaju žrtve gleda sa skepsom.⁹⁵ Osim toga, za one članove porodica koji su ostali u Sarajevu sigurno ne bi bio ni lagan zadatak da nastupaju kao odgovarajuća nevladina organizacija: situacija Srba koji su ostali u Sarajevu nije psihološki jednostavna, a činjenica da je Caco oficijelno ukopan na Šehidskom mezarju Kovači nesumnjivo ne predstavlja posebno ohrabrenje da se kao Srbin u Sarajevu previše glasno zalažeš za ispitivanje sudbine Cacinih žrtava.

⁹³ Usp. *Slobodna Bosna*, 14.6.2007.

⁹⁴ Vidi, naprimjer, izjave Mome Šalipura u *Slobodnoj Bosni*, 14.6.2007, gdje kritizira predsjednika Kancelarije za traženje nestalih i zarobljenih osoba RS-a Slobodana Škrbu. U vezi sa Šalipurovim razočarenjem i kritikom nakon oslobađajuće presude za Samira Bejtića 2008. godine, vidi *Oslobođenje*, 27.6.2008.

⁹⁵ *Oslobođenje*, 15.11.2014.

3.7. Pudarićeva inicijativa iz 2011. godine za postavljanje spomen-ploče i početak političkih posjeta na Kazanima

Svetozar Pudarić, od 1990-ih godina član SDP-a u Sarajevu, nakon izbora u oktobru 2010. godine izabran je za potpredsjednika Federacije BiH. Već prije toga se nekoliko godina javljao za riječ na temu Caco: tako je u jednom televizijskom intervjuu izjavio da neće otići na Kovače dokle god tamo leži Caco, izjava koja, međutim, prema njegovom mišljenju nije izazvala nikakve reakcije.⁹⁶

Na dan 26. Oktobar 2011. godine, otišao je do jame na Kazanima, tu položio vijenac i istovremeno najavio inicijativu za podizanje spomenika na tom mjestu. To je bio novo u dvostrukom smislu: po prvi put je mjesto Kazani fizički stavljeno u središte pažnje i diskusije, i to kako posjetom tako i inicijativom za podizanje spomen-ploče, i po prvi put se jedan visokopozicionirani političar iz Federacije svom težinom svoje funkcije angažirao za aktivno sjećanje na zločine na Kazanima i žrtve tih zločina.

Tokom svog četverogodišnjeg mandata, Svetozar Pudarić je uporno nastavio svoj angažman: postigao je to da je u januaru 2013. godine tadašnji gradonačelnik Sarajeva Alija Behmen s njim potpisao sporazum o podizanju spomen-ploče na Kazanima, potaknuo je i konkurs za idejno rješenje spomen-ploče i sam donirao 5.000 KM za njeno podizanje. Javnim izjavama na tu temu i daljnjim odlascima na Kazane, 26. oktobra 2012, 2013. i 2014. godine, tu temu je redovno držao u medijskoj javnosti.⁹⁷

Međutim, reakcije na njegove posjete i na njegovu inicijativu za podizanje spomen-ploče također pokazuju da je odnos javnosti prema Kazanima ostao problematičan i škakljiv. U Pudarićevoj vlastitoj stranci, u SDP-u, imao je, doduše, internu podršku, ali izostala je javna podrška drugih političara iz njegove stranke, a prije svega i rukovodstva stranke.⁹⁸

⁹⁶ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

⁹⁷ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014; Ugovor o partnerstvu na realizaciji projekta grada Sarajevo – Program za spomen-obilježje Kazani, 10.1.2013. (kopija u posjedu autora); vidi i <https://sarajevo.co.ba/gradice-se-spomen-obiljezje-na-ubijene-sarajlije-na-kazanima/> (10.1.2013.); intervju sa Svetozarom Pudarićem i Mirsadom Tokačom na *Radio Slobodna Evropa*: <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

⁹⁸ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

Druge stranke u Sarajevu na njegovu inicijativu reagirale su uglavnom šutnjom. Kada se u gradskoj Komisiji za spomenike vodila diskusija o Pudarićevom prijedlogu, podizanje jednog takvog spomenika, doduše, nije principijelno odbijeno, ali se ipak insistiralo na tome da bi se u Sarajevu prvo trebao podići spomenik za žrtve opsade, pa tek onda spomenik na Kazanima.⁹⁹

Sveukupno u Sarajevu, doduše, nije postojao otvoreni, ali jeste latentni otpor, a stav gradske uprave i političkih stranaka većinom je bio obilježen voljom za odugovlačenjem i zatezanjem.

Što se tiče reakcija iz RS-a, i one su više bile skeptično-kritičke nego blagonaklone. Tadašnji predsjednik PDP-a Mladen Ivanić principijelno se izjasnio pozitivno u vezi sa inicijativom za podizanje spomen-ploče, ne propustivši ipak da Pudariću i političkim elitama u Federaciji istovremeno uputi nekoliko zajedljivih primjedbi.¹⁰⁰

Drugi su tu bili puno više kritički nastrojeni: tako su, naprimjer, predstavnici bosanskosrpskih udruženja žrtava zahtijevali da se jedan takav spomenik ne smije sagraditi bez učešća RS-a i izjavili da spomen-ploča nije dovoljna, nego da je potreban čitav memorijalni centar, uključujući i pravoslavnu crkvu, te da Sarajevo želi podići spomen-ploču na Kazanima samo zato što je tu niko neće vidjeti i da Sarajevo svakako barata pogrešnim, uvelike umanjenim podacima u vezi sa srpskim žrtvama na Kazanima i u Sarajevu uopće.¹⁰¹

Pudarićeva inicijativa se pritom nalazila u kompliciranoj poziciji, krećući se između bošnjačkih krugova u Sarajevu, koji nisu željeli čuti za bilo kakav spomenik, ili kod kojih je to izazivalo nelagodu jer se Kazani ne slažu sa njihovom slikom Sarajeva, i bosanskosrpskih krugova iz RS-a kojima inicijativa za podizanje spomen-ploče nije išla dovoljno daleko ili im se činila sumnjivom, između ostalog i zato što se jedan takav spomenik djelimično kosio sa vlastitim političkim strategijama.¹⁰²

Po Pudarićevim postupcima se moglo primijetiti koliko je on sam bio svjestan svoje teške pozicije i koliko škakljiva je ta tema i dalje bila: tako je, što je dosta signifikantno, Pudarić više bio za interni nego na javni konkurs za spomen-ploču jer

⁹⁹ Zapisnik o radu sjednice Komisije za spomenike Gradskog vijeća Grada Sarajeva, održane 16.2.2012. (kopija u posjedu autora)

¹⁰⁰ *Oslobođenje*, 28.10.2011.

¹⁰¹ Vidi, naprimjer, <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:414394-RS-Srbima-ubijenim-na-Kazanima-spomen-centar> (12.1.2013.). Slična mišljenja iskazali su i predstavnici SNSD-a, vidi *ibid.* U vezi sa raspravom oko broja civila ubijenih u Sarajevu, vidi u nastavku, pod tačkom 3.15.2.

¹⁰² U vezi s tim, vidi u nastavku, pod tačkom 3.13.

se bojao da će se javni konkurs u Sarajevu shvatiti kao provokacija, izazvati svađu i time zakočiti čitav proces podizanja spomen-ploče.¹⁰³ Tešku Pudarićevu situaciju dodatno je otežavalo i to što je on sam bio Srbin, što je on označavao kao „hendikep“ za inicijativu. To je bošnjačko-nacionalističkim krugovima zaista nudilo priliku za napade jer su mogli optuživati Pudarića da se on samo želio brinuti za vlastiti narod, čime su nastojali obezvrijediti cijelu njegovu inicijativu.¹⁰⁴ Činjenica da je Pudarić Srbin olakšavala je i kritiku iz RS-a, pošto se radilo „samo“ o Srbinu koji se u Sarajevu želio sjećati ubijenih Srba.¹⁰⁵

Iz liberalnih krugova i medija u Sarajevu, Pudarić i njegov angažman praćeni su dosta blagonaklono i sa odobravanjem, ali i tu je bilo određene skepse prema inicijativi za podizanje spomenika. *Dani* su, naprimjer, pisali, da bi se jedan takav spomenik trebao podignuti u samom Sarajevu, a ne na zabačenim Kazanima gdje ga niko neće vidjeti.¹⁰⁶ Po Pudarićenom mišljenju je, međutim, u prilog spomeniku na Kazanima išlo to da upravo autentičnost mjesta omogućava bolji pristup zločinima koji su se tu desili.¹⁰⁷

Još jedno sporno pitanje bilo je to šta bi na spomen-ploči trebalo da stoji: nakon prvih diskusija između Pudarića i Grada govorilo se da bi natpis na spomen-ploči trebao biti posvećen tamo ubijenim „*građanima Sarajeva*“, što je prije svega u RS-u naišlo na oštre kritike. Tamo se zahtijevalo da na spomen-ploči eksplicitno mora stajati da su žrtve bili Srbi.¹⁰⁸ Diskutiralo se i o varijanti da se na ploči navedu imena tamo ubijenih osoba, što su, naprimjer, predlagali Svetozar Pudarić ili Slobodanka Macanović.¹⁰⁹

¹⁰³ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Usp. i komentar „Svi smo (još) u Kazanu“, *Oslobođenje*, 16.1.2013.

¹⁰⁶ *Dani*, 31.10.2014.

¹⁰⁷ „Ljudi će dolaziti na Kazane, gledati grad i pokušati preživjeti ono što su preživljavali ljudi koji su tamo odvođeni. Oni su se penjali skoro 400 metara, vučeni, vezani, znajući da će na kraju tog puta biti ubijeni. To je najčudovišnije - i kada to osjetite, onda shvatite svu strahotu tog zločina.“ Pudarić u intervjuu za *Radio Slobodna Evropa*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

¹⁰⁸ Vidi, naprimjer, http://pressrs.ba/sr/vesti/vesti_dana/story/30708/Vre%C4%91aju+li+Svetozar+Pudari%C4%87+i+Alija+Behmen+srpske+%C5%Bertve.html#Ugfbewl8VQ (11.1.2013.)

¹⁰⁹ Vidi, naprimjer, <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Pudaric-za-izgradnju-spomenika-zrtvama-koje-su-bacene-u-jamu-Kazani/114277> (9.11.2011.), *Oslobođenje*, 15.11.2014.

Unatoč potpisivanju sporazuma između Pudarića i Behmena u januaru 2013. godine, tokom sljedećih godina nije došlo do njegove realizacije. Jedan od razloga za to jeste da su na jesen 2012. godine bili izbori u Kantonu Sarajevo i da je nakon toga 2013. godine došlo i do promjene gradonačelnika. Pošto podizanje spomenika u Sarajevu nije u nadležnosti Federacije nego Grada ili Kantona, Pudariću nije preostalo ništa osim da stalno apelira na realiziranje prijedloga, ali i to je ostalo bez posljedica.¹¹⁰

Nakon izbora u oktobru 2014. godine koje je SDP jasno izgubio, Pudarić je izgubio poziciju potpredsjednika Federacije, kao i svoje mjesto u federalnom Parlamentu. To znači da je spomen-ploča na Kazanima izgubila svog inicijatora i mjerodavnog političkog pobornika, a nakon njegovog mandata, do svoje smrti 2020. godine, Pudarić se rijetko oglašavao i u javnosti.

Međutim, njegov angažman između 2011. i 2014. godine u svakom slučaju je uzrokovao to da je ideja spomenika sada barem bila prisutna konkretno i izričito i da se time dodatno pojačalo javno suočavanje s temom Kazani i Caco.

Njegov nasljednik na poziciji potpredsjednika FBiH, Milan Dunović, nastavio je tradiciju godišnjih posjeta Kazanima 26. oktobra i zalaganje za inicijativu za podizanje spomenika.¹¹¹ Prilikom njegove posjete 26. oktobra 2016. godine, pratio ga je i Ivo Komšić, čime je po prvi put neki gradonačelnik Sarajeva službeno posjetio to mjesto.¹¹² Ideju godišnjih posjeta prihvatili su i drugi: delegacija *Naše stranke* prvi put je 2015. godine posjetila Kazane i kasnije je nastavila tu tradiciju, a višestruko je to uzimala za povod da od Grada zahtijeva provođenje inicijative za podizanje spomenika.¹¹³

¹¹⁰ Usp. intervju sa Pudarićem za *Radio Slobodna Evropa*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

¹¹¹ Vidi npr. <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/obiljezen-zlocin-na-kazanima-konacno-napraviti-spomenik-svim-stradalim/316477> (25.10.2018.)

¹¹² Vidi <https://magazinplus.eu/cvijece-za-zrtve-zlocina-na-kazanima-prekinuti-zid-sutnje/> (26.10.2015.)

¹¹³ Vidi npr. izjavu za medije *Naše stranke* povodom godišnjice zločina na Kazanima u oktobru 2017: <https://www.source.ba/clanak/BiH/451091/Nasa-stranka--Izgradnja-spomenika-na-Kazanima-znacajna-je-za-proces-pomirenja> (26.10.2017.)

3.8. Iznenadna posjeta Bakira Izetbegovića na Kazanima 2016. godine: prekretnica ili izuzetak?

Dok su se godišnje posjete Kazanima Milana Dunovića i drugih svakog 26. oktobra uglavnom nalazile u kontinuitetu pređašnjih Pudarićevih posjeta, zbog čega mediji o njima izvještavali pretežno rutinski, to je bilo potpuno drugačije kada je 13. juna 2016. predsjednik Bakir Izetbegović službeno posjetio Kazane: ta gesta shvaćena je kao spektakularna, pa čak i senzacionalna, i izazvala je veliku medijsku pažnju, čak i van granica Bosne i Hercegovine.¹¹⁴

Zaista je Kazane prvi put posjetio jedan ne samo visoko pozicionirani, već najviše pozicionirani bošnjački političar. Osim toga, Izetbegović nije došao sam, nego sa više drugih članova iz rukovodstva SDA koji istovremeno također imaju visoke funkcije u vladi: naročito Denis Zvizdić, predsjedavajući Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, Fadil Novalić, premijer Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Elmedin Konaković, premijer Kantona Sarajevo. I mada je Izetbegović zbog svojih funkcija u najvećoj mjeri medijsku pažnju privlačio na sebe, ipak se pritom radilo o nečemu većem od individualnog čina: bila je to vodeća bošnjačka stranka u Bosni i Hercegovini kao takva te vodeći bošnjački predstavnici vlasti koji su tom posjetom odali svoje poštovanje žrtvama sa Kazana.

To je bilo utoliko više vrijedno pažnje, što do tada osim Pudarića i Dunovića nikakvi predstavnici vlasti, naročito dužnosnici SDA nikada nisu posjetili Kazane i što, su osim toga, dužnosnici SDA tradicionalno zločine na Kazanima pretežno ignorirali ili umanjivali njihovu vrijednost, a po pitanju Cace redovno naglašavali njegovu herojsku dimenziju.

A vrijedno pažnje je bilo, osim toga, i zato što su tokom rata 1992-1995, dakle u vrijeme kada su počinjeni zločini na Kazanima, SDA i Alija Izetbegović u Bosni i Hercegovini imali rukovodilačku odgovornost u vladi, i što je Bakir Izetbegović kao lični sekretar svog oca također bio uključen u ratna dešavanja te što se za njega tvrdi da je u novembru 1996. godine prisustvovao službenoj Cacinoj sahrani na Šehidskom mezarju Kovači.

¹¹⁴ Vidi naprimjer u štampanim medijima *Dnevni Avaz*, 14.6.2016., *Nezavisne Novine* 14.6.2016., *Oслобођење* 14.6.2016., *Blic* 14.6.2016., *Stav* 16.6.2016. ; izvještavanje na televiziji u Bosni i Hercegovini naprimjer *TV1* <https://www.youtube.com/watch?v=ig15aKWJF88>, *RTRS* <https://www.youtube.com/watch?v=Q15xFO9IBgQ>, *ATV*: <https://www.youtube.com/watch?v=N2-4KFNL4wk>. Za internacionalno izvještavanje vidi naprimjer <http://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-3639063/Bosniak-leader-pays-tribute-Serb-wartime-victims.html> (13.6.2016)

Nakon što je prilikom svoje posjete Kazanima položio vijenac, Bakir Izetbegović je brojnim okupljenim predstavnicima medija dao nekoliko izjava. Najznakovitija je bila rečenica u kojoj je Izetbegović izjavio neku vrstu žaljenja zbog svog ranijeg ponašanja: „*Imao sam osjećaj duga, trebao sam ranije ovdje doći da izrazim saučešće.*“

Drugi dijelovi njegovih izjava nalazile su se više u kontinuitetu tradicionalnog diskursa SDA, naročito kada je izjavio da „*moj otac [Alija Izetbegovic] je zaustavio ono što su neki ljudi radili*“ i „*mi smo te ljude procesuirali već u ratu*“.

Što se tiče identiteta žrtava sa Kazana, Izetbegović je u svojim izjavama medijima ostao neodređen, međutim, u SDA-ovom saopćenju za javnost jasno je artikulirano kako se spomen odnosi na srpske žrtve koje su tu ubijene, i to je tako u najvećoj mjeri prikazivano i u medijima.¹¹⁵

Izetbegović je također ostao dosta neodređen u odnosu na pitanje ko je počinio zločine na Kazanima, ne izgovorivši Cacinu ime. Pri čemu je također formulirao i pomalo kriptičnu rečenicu da se s tog mjesta ima „odličan pogled na šehidsko mezarje Kovači“, što su neki protumačili kao manje-više otvorenu poruku Cacinim pristašama u vlastitoj stranci.¹¹⁶

Pored toga je, kao odgovor na naknadno postavljena pitanja, izjavio da će se zalagati za potragu za nastalim žrtvama sa Kazana, i da također nema ništa protiv podizanja spomenika na Kazanima.¹¹⁷

Šta li je to Izetbegovića navelo na tu posjetu, i zašto upravo u tom trenutku? Izetbegović je prilikom najavljivanja svoje posjete izjavio kako time želi dati svoj doprinos poboljšanju zategnutih odnosa u Bosni i Hercegovini i regiji.¹¹⁸

¹¹⁵ U saopštenju za štampu, objavljenom istog dana tim povodom, SDA je u tom smislu veoma jasna i nedvosmislena: na Kazanima su „*ubijeni civili srpske nacionalnosti*“, a Izetbegović je svojom posjetom „*odao počast stradalim sarajevskim Srbima*“. To se jasno razlikovalo od ranijih formulacija, od strane SDA i drugih, gdje se pretežno veoma nejasno i općenito govorilo o „ubijenim civilima“ ili o „ubijenim civilima svih nacionalnosti“. Saopštenje za štampu SDA u vezi sa posjetom Kazanima: <http://sda.ba/home/delegacija-sda-predvodena-izetbegovicem-odala-pocast-stradalim-sarajevskim-srbima-na-kazanima/> (13.6.2016)

¹¹⁶ Vidi npr.: <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva/izetbegovicevi-kazani> (15.6.2016.)

¹¹⁷ Usp. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bakir-izetbegovic-na-kazane-sam-trebao-i-ranije-doci-potrebno-je-izgraditi-spomen-obilježje/160613076> (13.6.2016.)

¹¹⁸ Vidi <https://www.novimagazin.rs/svet/119388-izetbegovic-proces-pomirenja-ide-u-dobrom-smeru-ali-ne-i-dovoljno-brzo> (28.5.2016.)

Istovremeno je nesumnjivo kalkulirao s tim da će mu ta posjeta donijeti političku korist; još jedan mogući motiv za njega je možda bilo i to što se time riješio jedne za njega naporan teme, dok se istovremeno uspio profilirati kao otvoren državnik koji se zalaže za pomirenje.

I doista je javni odjek na taj korak sve u svemu bio dosta pozitivan i višestruko je ocijenjen kao značajan korak u odnosu na procese pomirenja u Bosni i Hercegovini i regiji, i to ne samo u medijima bliskim Izetbegoviću.¹¹⁹ I u Republici Srpskoj i u Srbiji ta posjeta je, unatoč nekim distanciranim reakcijama, naišla na pozitivnu rezonancu.¹²⁰ Postojalo je i nekoliko kritičkih glasova, naprimjer u sarajevskim krugovima, koji su svakako negativno nastrojeni prema Izetbegoviću: jedna optužba glasila je kako je Izetbegović već mnogo prije trebao napraviti tu posjetu, druga je tvrdila kako je njegov korak neiskren i licemjerman.¹²¹ Međutim, kritički glasovi u javnosti ostali su uglavnom u manjini.

Kako se ta posjeta može naknadno ocijeniti sa vremenskog odstojanja ?

S jedne strane, nakon toga desilo se malo do ništa. Nije bilo novih ekshumacija kako bi se pronašle nestale osobe, a Izetbegovićev stranački kolega Abdulah Skaka, koji je u februaru 2017. izabran za gradonačelnika Sarajeva i obnašao tu dužnost do aprila 2021. godine, nije poduzeo ništa da Pudarićevu inicijativu za podizanje spomenika sprovede u djelo. Izetbegović i drugi vodeći političari iz SDA nakon 2016. godine više nisu posjećivali Kazane, a nije bilo ni drugih koraka za priznavanje „vlastitih“ zločina. U tom smislu, ta posjeta ostala je izolirani korak koji nije predstavljao dio neke generalne aktive politike SDA, ni u odnosu na Kazane ni u odnosu na druge „vlastite“ zločine.

¹¹⁹ Vidi npr. *Dnevni avaz* od 15.6.2016: „Historijski korak“, *Faktor* od 14.6.2016: „Krupan korak ka pomirenju“ ; *Nezavisne novine* od 14.6.2016: „Oprost i pomirenje“ ; u *Oslobođenju* od 13.6.2016, Vildana Selimbegović je tu posjetu označila kao „važan i značajan potez“.

¹²⁰ Tako je, naprimjer, poslanik SNSD-a u Palamentu Bosne i Hercegovine Lazar Prodanović izjavio: „Ovo je simboličan, ali značajan korak za BiH. (...) To je osnovni preduslov razumijevanja i odavanja pošte stradalim i drugih naroda.“ *Faktor*, 14.6.2016. Istovremeno je ta posjeta u nekim medijima u Republici Srpskoj djelimično korištena za širenje prenapuhanih, fantastičnih brojeva o broju Srba ubijenih na Kazanima i generalno tokom opsade Sarajeva. Vidi, naprimjer: <https://www.sd.rs/clanak/jedan-drugaciji-bakir-izetbegovic-14-06-2016> (16.6.2016.). U vezi sa brojem žrtava vidi u mom tekstu poglavlje 3.15.2: „Beskrajna svađa oko brojeva“

¹²¹ U vezi sa kritičkim viđenjem Izetbegovićeve posjete, ali i sa pozitivnim izvještavanjem medija o tome, vidi naročito: <https://arhiva.tacno.net/interview/senad-pecanin-o-kazanima-zaista-je-frapantan-nedostatak-izetbegovicevog-stida/> (14.6.2016.)

Ipak se Izetbegovićeva posjeta u određenoj mjeri istovremeno može posmatrati i kao prekretnica u konfrontaciji sa Kazanima. Najviši bošnjački političar, a s njim i najvažnija bošnjačka stranka koja je do tada izbjegavala jasnu osudu i imenovanje zločina i koja je ofanzivno odbijala kritike, posjetila je mjesto zločina i poklonila se žrtvama. SDA se od tada ponaša dosta povučeniije u odnosu na temu Kazani i prije svega Caco, i dok je Bakir Izetbegović nekoliko godina prije posjete Kazanima koristio formulaciju svog oca, po kojoj je Caco bio „heroj i zločinac“, od tada je izbjegavao tu konstataciju.

Utoliko se može reći i da je Izetbegovićeva posjeta Kazanima u psihološkom smislu pripremila teren za pristanak SDA za projekt Benjamine Karić za podizanje spomenika iz 2021. godine.

3.9. Kasno buđenje civilnog društva

Upadljivo je da su najofanzivniji naponi za sjećanje na zločine na Kazanima i protiv njihovog prešućivanja tokom prve dvije decenije nakon rata dolazili prvenstveno od strane nekih medija i političara Svetozara Pudarića, a da akteri iz civilnog društva iz Sarajeva u tom procesu u tom periodu nisu igrali gotovo nikakvu ulogu i da su, generalno gledano, jedva učestvovali u toj diskusiji.

Bilo je i izuzetaka: *Srpsko građansko vijeće* (SGV) se još za vrijeme rata bavilo pitanjem zločina počinjenih nad srpskim civilima i po tom pitanju se obraćalo i državnim ustanovama, a u vrijeme objavljivanja tekstova u štampi na jesen 1997. godine također su se javili za riječ, zahtijevajući razjašnjenje i priznavanje tih zločina.¹²² *Istraživačko dokumentacioni centar* (IDC) osnovan 2004. godine u Sarajevu i njegov direktor Mirsad Tokača također su se više puta uključivali u debatu, upozoravajući prije svega na prikazivanje broja žrtava zasnovano na činjenicama, te na objektiviranje diskusije.¹²³ *Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH* je 2010. godine objavila komunique za štampu na temu „*Kazani i suočavanje sa prošlošću*“, međutim, prema izjavama jednog od njegovih autora, medijska

¹²² Vidi Pejanović 2002; Pejanović je bio predsjednik 1994. godine osnovanog SGV-a, te član ratnog Predsjedništva BiH; vidi i njegov intervju u *Danima*, 24.11.1997. te intervju sa Mladenom Pandurevićem, tadašnjim potpredsjednikom SGV-a u *Svijetu*, 30.11.1997.

¹²³ Vidi, naprimjer, *Slobodna Bosna*, 4.5.2006; intervju sa Mirsadom Tokačom i Svetozarom Pudarićem na *Radio Slobodna Evropa*: <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-zna-li-se-istina-o-kazanima/26694719.html> (16.11.2014.)

kampanja u vezi sa komunikacijom nije bila dobro pripremljena i prošla je najvećim dijelom neprimijećeno.¹²⁴

U vezi sa Pudarićevom inicijativom, zatim su se oglasile i pojedine grupe iz civilnog društva iz Sarajeva: kada je Pudarić 2011. godine najavio svoju inicijativu za podizanje spomen-ploče, nekolicina organizacija mu je putem pisma izjavila svoju podršku, što je Pudarić onda objavio u javnosti.¹²⁵ Godine 2014. su po prvi put predstavnici SGV-a, *Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca*, PEN-kluba i *Kruga 99* zajedno sa Svetozarom Pudarićem 26. oktobra obišli Kazane.¹²⁶

Govorimo li, međutim, o istupima organizacija iz civilnog društva, tu se, generalno gledano, ipak radi o mjestimičnim istupima; one su taj proces tu i tamo pratile, ali gotovo nikako nisu aktivno učestvovala u njegovom oblikovanju i rijetko su se javno izjašnjavale u vezi sa Kazanima. Kako se može objasniti to odsustvo sektora civilnog društva, ili barem njegovo krajnje diskretno učešće, naročito i od strane nevladinih organizacija iz oblasti tranzicijske pravde, kojih u Sarajevu nije malo?

Jedan od razloga mogao bi biti taj da im se tema Kazani u društvenopolitičkom smislu još uvijek čini previše škakljivom i da one smatraju važnijim, ili da im lakše pada, zahtijevati razjašnjenje i zalagati se protiv negiranja zločina u RS-u, naročito u vezi sa Srebrenicom. Kod drugih aktera u oblasti tranzicijske pravde u Sarajevu i u BiH, jedno od objašnjenja bi moglo biti i to da oni pažnju često nastoje skrenuti na zločine i negiranja na svim stranama, tako da im se bavljenje jednim specifičnim zločinom ne čini prikladnim. Još jedan razlog bi mogao biti taj što nevladine organizacije u oblasti tranzicijske pravde često saraduju sa udruženjima žrtava i prenose njihove zahtjeve, dok jedno takvo udruženje ne postoji u slučaju porodica žrtava na Kazanima.

Međutim, situacija se osjetno promijenila od 2014. godine. Od tada su razne organizacije civilnog društva akcijama u javnom prostoru uzele učešća u raspravi i postale iznimno važan akter u debati oko Kazana i u borbi protiv negiranja i za dostojanstveno sjećanje na žrtve.

Ulogu predvodnika pritom je preuzela organizacija UDIK, koju je 2013. godine osnovao aktivista za ljudska prava Edvin Ćudić, s ciljem da u bivšoj Jugoslaviji potiče sjećanje na zaboravljene žrtve i da protestuje protiv negiranja raznih ratnih zločina.

¹²⁴ Razgovor autora sa jednim predstavnikom *Youth Initiative for Human Rights BiH*, Sarajevo, februar 2015.

¹²⁵ Vidi <https://www.klix.ba/vijesti/bih/podrska-inicijativi-za-podizanje-spomen-obiljezja-na-kazanima/111129035> (29.11.2011.)

¹²⁶ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pudaric-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjen-ratni-zlocin/141026029> (26.10.2014.)

Nakon jedne ulične akcije u Zagrebu, UDIK je 25. oktobra 2014. godine organizirao prvu supstancijalnu javnu akciju u centru Sarajeva, protiv nedovoljnog priznavanja zločina na Kazanima, sa polusatnim bdijenjem pred Katedralom.

Osim tri organizatora, nekoliko drugih osoba se pridružilo bdijenju, između ostalog i Slobodanka Macanović, Dennis Gratz, tadašnji predsjednik *Naše stranke* i tadašnji novinar *Dana* Vuk Bačanović.¹²⁷ U oktobru sljedeće godine, UDIK je drugu godinu zaredom organizirao bdijenje pred Katedralom, u sjećanje zločina na Kazanima. Kratko nakon toga, UDIK je objavio publikaciju sa svim dotadašnjim presudama u vezi sa Kazanima, kako bi na taj način dao svoj doprinos i u konkretnom dokumentiranju zločina.¹²⁸

Kakav je bio javni odjek na ta prva dva bdijenja? Godine 2014. sarajevski mediji nisu pokazali gotovo nikakvo zanimanje za tu akciju, dok je banjalučka televizija kratko izvijestila o njoj.¹²⁹ Sljedeće godine bilo je prisutno više medija koji su izvještavali o tome.¹³⁰ Reakcije prolaznika u pješačkoj zoni nisu bile ni pozitivne ni negativne, oni su uglavnom samo prolazili. Kada je televizijska ekipa pokušala pitati prolaznike šta oni misle o Kazanima, jedna osoba je jasno rekla šta misli, međutim, većina osoba nije željela reći ništa ili su ostali neodređeni. Iako su bdijenja imala relativno mal odjek, time su ipak po prvi put u centru Sarajeva organizirane simboličke akcije u vezi sa Kazanima.

Pored UDIK-ovih bdijenja pred Katedralom, tih godina je došlo i do drugih akcija, npr. akcije neformalne grupe „*Jer me se tiče*“ u novembru 2015. godine. Protestirajući protiv toga što u Sarajevu i dalje nema spomenika za žrtve na Kazanima, grupa je na vlastitu inicijativu i bez službenog odobrenja postavila spomen-ploču sa sljedećim natpisom: „*Civilnim žrtvama ratnog zločina u Sarajevu počinjenog od strane pripadnika 10. brdske brigade AR BiH.*“¹³¹ Kao mjesto za postavljanje spomen-ploče, aktivisti su odabrali park At Mejdan na Bistriku, koji se nalazi u centru grada i leži na području koje se svojevremeno nalazilo pod nadležnošću Mušana Topalovića Cace i 10. brdske brigade. Nekoliko sati nakon njenog postavljanja, ploča je nestala, što za

¹²⁷ Moje opažanje u Sarajevu 25.10.2014.

¹²⁸ Vidi gore, fusnota 47.

¹²⁹ Vidi <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=125253> (25.10.2014.)

¹³⁰ Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/performans-ispred-katedrale-u-znak-sjecanje-na-kazane-odati-pocast-svim-zrtvama/151025023> (25.10.2015.) i <https://www.youtube.com/watch?v=No3nIRpAAw> (TV1, 25.10.2015.)

¹³¹ Vidi <https://balkaninsight.com/2015/12/07/sarajevo-remembers-serb-wartime-victims-12-07-2015/> (7.12.2015.)

grupu nije bilo neočekivano.¹³² Akcija i brzo uklanjanje ploče izazvali su izvjesnu pažnju na društvenim medijima i među angažiranim novinarima.¹³³ U julu 2019. godine, došlo je do još jedne akcije, organizirane od strane *Centra za nenasilnu akciju (CNA)*, koji je u okviru akcije obilježavanja neobilježenih mjesta stradanja na jami na Kazanima postavio privremenu plaketu.¹³⁴

I druge organizacije civilnog društva u Sarajevu sada su počele iskazivati veći interes za tu temu. Tako su godine 2015. i narednih godina *Humanity in Action BiH*, *Forum Ziviler Friedensdienst BiH* i *Inicijative mladih za ljudska prava BiH* sa mnom organizirali razne radionice na temu Kazani, koje su se sastojale od predstavljanja i diskusije o rezultatima prvog izdanja moje studije, objavljene kratko prije toga, i od posjete mjesta Kazani na planini Trebević.¹³⁵

I pojedinci su se angažirali: tu prije svega treba spomenuti sarajevskog nastavnika historije Harisa Jusufovića, koji je u oktobru 2014. godine bio jedan od malobrojnih osoba koje su učestvovala u UDIK-ovoj akciji pred sarajevskom Katedralom, kada je upoznao i Slobodanku Macanović i čuo o njenoj i dalje neokončanoj potrazi za roditeljima. Nakon toga je napisao blog sa naslovom „*Hoću istinu šta se desilo sa mojim komšijama Srbima u Sarajevu*“.¹³⁶

Tekst je izazvao veliku pažnju u socijalnom medijima, a zatim potaknuo i reditelja Faruka Sokolovića da snimi dokumentarni film, sa Slobodankom Macanović i Harisom Jusufovićem, koji zajedno posjećuju jamu na Kazanima i govore o tim događajima i odnosu prema njima. Filmski projekt podržala je nevladina organizacija IWPR, a pod naslovom „*Nema ali*“ premijerno je prikazan u aprilu 2015. godine u Sarajevu.¹³⁷

¹³² Prvo se pojavila informacija da su ploču uklonile nepoznate osobe, zatim su predstavnici gradske uprave izjavili da je ploču uklonila policija, usp.: <https://radiosarajevo.ba/vijesti/lokalne-teme/spomen-plocu-u-parku-at-mejdan-uklonila-inspekcija-opcine-stari-grad/209764> (11.12.2015.)

¹³³ Vidi naprimjer: <https://arhiva.tacno.net/novosti/jer-ih-se-ne-tice-zasto-su-srusili-spomen-plocu-cacinim-zrtvama/> (9.12.2015.) ; <https://radiosarajevo.ba/kolumne/ahmed-buric/zasto-je-ploca-za-postradale-na-kazanima-dubinska-sonda-za-ovo-drustvo/209646> (10.12.2015.)

¹³⁴ Vidi <https://nenasilje.org/puna-linija/> (25.7.2019.)

¹³⁵ Vidi npr. <https://arhiva.tacno.net/sarajevo/sarajevski-kazani-između-sjecanja-poricanja-i-zaborava/> (23.10.2015.)

¹³⁶ „*Hoću istinu šta se desilo sa mojim komšijama Srbima u Sarajevu*“ : <https://6yka.com/kolumne/haris-jusufovic-hocu-istinu-sta-se-desilo-sa-mojim-komsijama-srbima-u-sarajevu> (27.10.2014.)

¹³⁷ Vidi: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prikazan-film-nema-ali-iskopati-kosture-proslosti-da-bismo-imali-buducnost/150408012> (8.4.2015.)

Nekoliko godina kasnije, realiziran je još jedan filmski projekt na tu temu: glumac Alban Ukaj, koji živi u Sarajevu, snimio je jedanaestominutni kratki film pod naslovom „Jama“, koji je prikazan i na Sarajevo film festivalu 2019. Film prikazuje tri mlade osobe koje na Kazanima žele snimiti film o zločinu koji je tu počinjen i predstavlja simbolično-umjetničko suočavanje sa poteškoćama vezanim za govor o zločinima na Kazanima i za prepoznavanje žrtava.¹³⁸

U oktobru 2020. godine, na godišnjicu Kazana, opet je održano bdijenje. Ovaj put se to nije desilo pred Katedralom, već na drugom mjestu u centru Sarajeva, kod „Vječne vatre“, a organiziralo ga je nekoliko nevladinih organizacija: UDIK, *Forum ZFD BiH*, *Mreža za izgradnju mira* i *Centar za nenasilnu akciju* (CNA). Iste organizacije su već tri sedmice prije toga u zajedničkoj izjavi zahtijevale da se pokrenu stvari u vezi sa podizanjem spomenika.¹³⁹ Sljedeće godine, kada je nova gradonačelnica Benjamina Karić najavila svoje planove za spomenik, razvio se posebno snažan angažman aktera iz civilnog društva, o kojem će biti govora u poglavlju o podizanju spomenika.¹⁴⁰

Tako je, sveukupno gledano, spremnost aktera iz civilnog društva u Sarajevu da se bave temom Kazani značajno porasla od 2014. godine, a ta spremnost se artikulira u vidu raznih aktivnosti koje su nekad diskretnije, a nekad glasnije. Organizacije iz civilnog društva tako su od sporednog postale glavni akter u javnom bavljenju s tom temom, a od tada su, u saradnji sa medijima i pojedinim političkim akterima, dali značajan doprinos tome da se više čuju glasovi koji se beskompromisno zalažu za spomenik i protiv negiranja ili relativiranja zločina na Kazanima.

¹³⁸ Kratka informacija o filmu: <https://www.imdb.com/title/tt11026958/> Vidi i intervju sa Albanom Ukajem: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-aljbin-ukaj-sff/30121330.html> (28.8.2023.) <https://www.klix.ba/magazin/film-tv/reditelj-i-glumac-alban-ukaj-filmove-s-ratnom-tematikom-treba-snimati/210427130> (28.4.2021.). Godine 2016, i Danis Tanović se u svom igranom filmu „Smrt u Sarajevu“ (Death in Sarajevo) kratko osvrnuo na temu Kazani: U jednoj sceni, dvije osobe se svađaju o Kazanima. Ta scena ilustrira koliko je emocionalno opterećena ta tema i koliko je teško razgovarati o njoj bez uzajamnih optužbi.

¹³⁹ U vezi sa zajedničkom izjavom, vidi <https://startbih.ba/clanak/zahtjev-za-izgradnju-memorijala-u-sarajevu-za-zrtve-ubijene-na-kazanima/138754> (5.10.2020.), u vezi sa bdijenjem 25.10.2020: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/odata-pocast-ubijenima-na-kazanima-suocavanje-s-prosloscu-znak-je-herojstva-i-ljudskosti-599974> (25.10.2020.)

¹⁴⁰ Vidi dole, poglavlje 3.11. „Kontroverzno podizanje spomenika na Kazanima 2021. godine“. Pritom se razvila uska saradnja između organizacija iz civilnog društva sa angažiranim akterima iz medija, naročito iz *Oslobođenja*, i političkim akterima, naročito *Našom strankom*. Zajedničko djelovanje UDIK-a i *Oslobođenja* iskazuje se i u tome što Edvin Ćudić od 2021. godine ima kolumnu u *Oslobođenju*, u kojoj se redovno bavi temom Kazani.

3.10. Diskretna uloga međunarodne zajednice

Dok se uloga aktera iz civilnog društva promijenila, uloga međunarodne zajednice ostala je prilično diskretna, iako se i to tokom posljednjih nekoliko godina nešto promijenilo.

Čini se kako ni za vrijeme rata međunarodne organizacije nisu pokazale poseban interes za specifične zločine nad srpskim civilima u opkoljenom Sarajevu. Prilikom akcije „Trebević“ u oktobru 1993. godine, UNO je indirektno odigralo određenu ulogu: sredinom oktobra, Caco je zaplijenio nekoliko vozila UNPROFOR-a, što je izazvalo bijesnu intervenciju UN-ovog generala Cota kod Izetbegovića i prijetnju da će biti obustavljena humanitarna pomoć.¹⁴¹ Također se čini da je ta krađa, odnosno Cotova intervencija bila jedan od povoda za konačno provođenje akcije „Trebević“, koja se planirala već od jula.¹⁴² O sličnoj intervenciji UNO-a povodom situacije srpskih civila u opkoljenom Sarajevu nije poznato ništa, i čini se dosta značajnim to što se UNO u vezi sa Cacom više brinuo zbog svojih vozila, nego zbog njegovog ubijanja srpskih i drugih civila.¹⁴³

Što se tiče zapadnih medija, neki od njih su tokom rata izvještavali o akciji „Trebević“, ne baveći se pritom pitanjem Cacinih zločina nad srpskim civilima.¹⁴⁴ U drugim zapadnim prikazima koji potiču iz vremena rata, Caco i drugi sarajevski gospodari rata se, doduše, mjestimično spominju, ali više u nekom romantičnom obliku, kao u filmu „Bosna“ Bernharda Henrija Levyja.¹⁴⁵

I po završetku rata je međunarodna zajednica po pitanju Kazana samo sporadično poduzimala nešto. Povremeno se razmatrala ideja da se slučaj Kazani ponovo

¹⁴¹ United Nations, *Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780* (“Bassiouni-Report”), 1994, Annex “Chronology of the battle and siege of Sarajevo”, izvještaji od 17, 18, 19.10.1993.

<http://web.archive.org/web/20110629022434/http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-08.htm>; Stjepan Šiber, *Prevare, Zablude, Istina. Ratni dnevnik 1993*, Sarajevo, Rabic, 2001, str. 242-243.

¹⁴² Bassiouni-Report, Annex, izvještaj od 26.10.1993.

¹⁴³ Tako se i u Bassiounijevom izvještaju o ratnim zločinima u ratu u Bosni i Hercegovini Caco spominje samo u kontekstu ukradenih vozila UNPROFOR-a.

¹⁴⁴ Vidi, naprimjer, *New York Times* 31.10.1993: <http://www.nytimes.com/1993/10/31/world/new-horror-for-sarajevo-muslims-killing-muslims.html>

¹⁴⁵ Film “Bosna” (1994) na youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=mESwFxBxBug&rc=1>; isječci o Caci, Juki i Čeli, koje Bernhard Henri Levy opisuje kao “*legendarne*” i kao “*les fameux voyous de Sarajevo*” („*slavne sarajevske lupeže*”): 00h12 i 1h26.

aktualizira pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Haagu. Neposredno nakon spektakularnih tekstova objavljenih na jesen 1997. godine, glavna haška tužiteljica Louise Arbour je na pitanje časopisa *Svijet* u vezi sa tom temom rekla sljedeće: "U konkretnom slučaju o kojem pišu sarajevski listovi riječ je o ličnostima koje su već osuđene na lokalnom nivou, ali međunarodni sud može na osnovu svojih akata i propisa, ako nađe za to razloge, da otvori postupak za reviziju procesa."¹⁴⁶

De facto je Međunarodni sud za ratne zločine u Haagu, kao i za mnoge druge slučajeve, od 1995. godine i za Kazane prikupljao dokumente i izjave svjedoka, ali u konačnici ipak nije donio odluku o podizanju optužnice u vezi s tim slučajem.¹⁴⁷ Što se tiče međunarodnih medija nakon 1995. godine, djelimično postoje izvještaji neposredno nakon rata, tako recimo povodom spektakularne Cacine sahrane 1996. i medijskih otkrića 1997. godine.¹⁴⁸ Međutim, u kasnijoj fazi se o tome više ne mogu pronaći bilo kakvi izvještaji u štampi, što se, s jedne strane, može objasniti generalno sve manjim zanimanjem za BiH u zapadnim medijima, a s druge strane time što se ti zločini teško mogu uskladiti sa slikom opkoljenog multikulturalnog Sarajeva.

U oblasti publicistike se, međutim, treba spomenuti jedna publikacija koja je posvećena toj temi: *graphic novel* Joea Saccoa pod naslovom „The fixer“ iz 2003. godine, koja, zasnovana na solidnim istraživanjima, tematizira pitanje kriminalnih gospodara rata u opkoljenom Sarajevu i njihovih spornih interpretacija, pritom se izričito baveći i zločinima počinjenima na Kazanima.¹⁴⁹

Što se tiče diplomatskih i međunarodnih zastupništava u samom Sarajevu, i oni također dugo vremena nisu pokazivali nikakvo javno zanimanje za tu tematiku, što može biti povezano i s time što se međunarodna zajednica ponaša krajnje povučeno u vezi sa pitanjem sjećanja na ratne zločine u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom Srebrenice.¹⁵⁰

Od Pudarićevih posjeta Kazanima i inicijative za podizanje spomenika, to se, međutim, promijenilo. Godine 2014. su po prvi put dva predstavnika međunarodne

¹⁴⁶ *Svijet*, 21.12.1997.

¹⁴⁷ O istragama u Den Haagu vidi *Dani*, 7.1.2000. ("Cacini borci u Haagu?"), *Dani*, 4.2.2000. ("100 svjedoka protiv 10. Brdske")

¹⁴⁸ Vidi, naprimjer, *New York Times*, 12.11.1997, *Los Angeles Times*, 28.11.1997, *La Repubblica*, 23. 11. 1997.

¹⁴⁹ Sacco 2003. O Caci i Kazanima vidi str. 39-40, 66-67, 78-82, 88-90, 93-96.

¹⁵⁰ Usp. Nicolas Moll, "Fragmented memories in a fragmented country: Memory Competition and Political Identity-Building in Today's Bosnia and Herzegovina", u *Nationalities Papers* 41/ 6, 2013, str. 910-935.

zajednice posjetili Kazane: šef misije OSCE-a Jonathan Moore je na Pudarićev poziv 26. oktobra zajedno s njim posjetio Kazane, a nekoliko sedmica kasnije, zamjenik ambasadora SAD-a Nicholas Hill je sa Slobodankom Macanović bio na Kazanima.¹⁵¹ Od tada su inostrane diplomate redovno posjećivale Kazane, npr. Visoki predstavnik Christan Schmidt 2021. godine, a bitanski ambasador 2023. Poseban angažman pokazao je ambasador SAD-a Michael Murphy koji je 2022. godine nakon posjete Kazanima javno izjavio da je tu podignuti spomenik „nepotpun bez imena svih žrtava i jasnog, otvorenog priznanja počinilaca zločina“.¹⁵² Time je jasno stao na stranu kritičara projekta Benjamine Karić, što je dodatno naglasio time što je godinu dana kasnije i UDIK primio u američkoj ambasadi.¹⁵³

I inostrane fondacije koje djeluju u Bosni i Hercegovini posljednjih godina su povremeno učestvovala u raspravi vezanoj za Kazane. To naročito važi za *Fondaciju Friedrich Ebert* koja je 2015. godine izrazila spremnost da objavi ovu naučnu studiju koja je 2016. godine ponovo objavljena sa dodatnim pogovorom i koja sada u prerađenom obliku izlazi u svojoj trećoj verziji.¹⁵⁴ *Fondacija Friedrich Ebert* organizirala je u saradnji sa UDIK-om i *Forumom ZFD* na tridesetu godišnjicu 26. oktobra konferenciju u Sarajevu - radilo se o prvoj većoj konferenciji koja je organizirana na tu temu.¹⁵⁵

¹⁵¹ U vezi sa posjetom Jonathana Moorea: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pudaric-i-moore-odali-pocast-zrtvama-na-kazanima-ovdje-je-pocinjen-ratni-zlocin/141026029> (26.10.2014.). U vezi sa posjetom Nicholasa Hilla: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/nicholas-hill-posjetio-kazane/141112110> (12.11.2014.).

¹⁵² U vezi sa izjavom Michaela Murphyja: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/murphy-obisao-kazane-spomenik-je-nepotpun-bez-imen-a-zrtava-i-nalogodavca-zlocina-cace/220407031> (7.4.2022.)

¹⁵³ Vidi i kolumnu Edvina Čudića u *Oslobodjenju*: <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/kad-nece-grad-sarajevo-hoce-state-department-876755> (17.7.2023.)

¹⁵⁴ Prvo izdanje knjige sa pogovorom iz 2016. može se pronaći na mojoj web stranici: <https://www.nicolasmoll.eu/blog/new-publication-sarajevska-najpoznatija-javna-tajna-suocavanje-sa-cacom-kazanima-i-zlocinima-pocinjenim-nad-srbima-u-opkoljenom-sarajevu-od-rata-do-2015-sarajevos-most-know/>

¹⁵⁵ O konferenciji vidi <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/populisti-ne-mogu-sakriti-istinu-o-kazanima-903410> (28.10.2023.). Osim FES-a, treba spomenuti i *Fondaciju Henrich Böll*, koja je u svom časopisu „Perspektive“ (broj 10 / juli 2023.) na temu „Prošlost je sada“ objavila prilog Vildane Selimbegović o Kazanima: <https://ba.boell.org/bhs/2023/05/24/perspectives-past-now>, kao i *Goethe institut BiH* u kojem je 19.5.2022. održana panel diskusija o odnosu prema Kazanima, koju su organizirali UDIK i *Forum ZFD*. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/spomenici-su-ogledalo-politickih-elita-sarajevo-se-ne-suocava-s-prosloscu-760142> (19.5.2022.)

3.11 Kontroverzno podizanje spomenika na Kazanima

Nakon što je Pudarić 2011. godine pokrenuo inicijativu za podizanje spomenika na Kazanima i u vezi s tim potpisao i sporazum sa Gradom Sarajevom, gotovo deset godina nije se dogodilo ništa po tom pitanju. Milan Dunović, akteri iz civilnog društva, *Naša stranka* i *Oslobođenje* jesu, doduše, redovno podsjećali grad da konačno sprovede u djelo pripreme za izgradnju spomenika.¹⁵⁶ Grad je više puta davao izjave da će uskoro otpočeti sa pripremama za izgradnju spomenika, ali se pritom očigledno radilo samo o praznim riječima, što je 2020. godine višestruko javno kritizirala i Lana Velić, gradska vijećnica stranke *Demokratska fronta* i članica Komisije za spomenike Gradskog vijeća.¹⁵⁷ Očito je nedostajao bilo kakav vid političke volje, a itekako je bilo opravdano pitanje da li će taj spomenik ikada biti podignut.

Situacija se zatim naprasno promijenila na proljeće 2021. godine, kada je nakon lokalnih izbora SDA-ovog gradonačelnika Abdulaha Skaku zamijenila socijaldemokratkinja Benjamina Karić.

Samo što je stupila na dužnost, ta do tada potpuno nepoznata mlada političarka najavila je da je odlučna da tokom svog mandata podigne spomenik na Kazanima.¹⁵⁸ I zaista je radila velikom brzinom. Dvije sedmice nakon najave, dana 7. maja 2021, Grad je raspisao konkurs za izradu idejnog rješenja za podizanje spomenika.¹⁵⁹ Stiglo je nekoliko prijedloga, ali je Grad krajem jula objavio izjavu da poništava konkurs „iz razloga jer nijedan od primljenih idejnih rješenja nije prihvatljiv za ugovorni organ“.¹⁶⁰

U septembru je Benjamina Karić objavila svoj vlastiti prijedlog: relativno jednostavan kamen sa sljedećim natpisom: „*SPOMEN OBILJEŽJE KAZANI (1992-1994)*“, nakon čega slijedi rečenica „*Zauvijek ćemo se, s tugom i poštovanjem, sjećati naših ubijenih sugrađana*“, na što su uslijedila imena 15 identificiranih

¹⁵⁶ Vidi npr. <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/obiljezen-zlocin-na-kazanima-konacno-napraviti-spomenik-svim-stradalim/316477>(25.10.2018.)

¹⁵⁷ Vidi <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/izbori-2020/velic-osudila-je-odgadjanje-izgradnje-spomen-obiljezja-zrtvama-na-kazanima/1905120/> (27.10.2020.)

¹⁵⁸ Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/gradonacelnica-karic-odlucna-sam-da-se-na-kazanima-postavi-spomenik-zrtvama/210427075> (27.4.2021.)

¹⁵⁹ Dokument konkursa kao pdf dokument : <https://www.sarajevo.ba/bs/document/157> (7.5.2021.)

¹⁶⁰ Izjava o poništenju konkursa kao pdf dokument: <https://www.sarajevo.ba/bs/document/186> (29.7.2021.)

žrtava sa Kazana, i na kraju „*Sarajevo 2021*“.¹⁶¹ Nešto kasnije, u svom uredu je primila bivše generale Armije BiH i udruženja boraca, koji su izjavili da podržavaju taj prijedlog.¹⁶²

Istovremeno je njen prijedlog sa svjesnim nenavođenjem počinitelja zločina izazvao snažne protureakcije, prije svega kod organizacija iz civilnog društva i pojedinih medija. Kritici se, iako je bila dio vladajuće koalicije, priključila i *Naša stranka*, koja je nakon dogovora s drugim kritičarima ponudila drugi prijedlog natpisa čija je zadnja verzija glasila: „*Na ovom mjestu su, po naredjenju Mušana Topalovića Cace, komandanta 10. brdske brigade Armije RBiH, tokom 1992. i 1993. ubijeni građani i građanke Sarajeva. Za zločine je osuđeno 14 pripadnika brigade. Broj žrtava nije konačan.*“¹⁶³

I prijedlog da se počinitelji jasno imenuju naišao je na žestoke kritike. Na glasanju Gradskog vijeća 27. oktobra, prijedlog *Naše stranke* je odbijen, nakon čega je većina prihvatila prijedlog gradonačelnice. Istovremeno je, na inicijativu Benjamine Karić, Gradsko vijeće odredilo da se od tog trenutka 9. novembar službeno obilježava kao

¹⁶¹ Konačna lista obuhvaćala je 17 imena: „Bošković (Simo) Marko, 1929 – 1992 // Bošković (Spasoje) Nevenka, 1933 – 1992 // Čeranić (Mihajlo) Dragomir, 1943 – 1992 // Drašković (Branko) Mileva, 1936 – 1993 // Frankić-Brkljač (Vinko) Ranko, 1952 – 1993 // Jovanović (Vojo) Duško, 1954 – 1993 // Komljenac (Ilija) Marina, 1926 – 1993 // Komljenac (Adam) Radoslav, 1921 – 1993 // Lavriv (Mihaila) Ana, 1942 – 1993 // Lavriv (Stefan) Vasilj, 1933 – 1993 // Lemez (Neđo) Novka, 1950 – 1992 // Nikolić (Nikola) Ergin, 1966 – 1993 // Radosavljević (Boro) Branislav, 1952 – 1993 // Šalipur (Momčilo) Predrag, 1965 – 1993 // Šteta (Lutvo) Ago, 1942 – 1993 // Vučurović (Dobrivoje) Zoran, 1952 – 1992 // Žuža (Jefto) Stojan, 1933 – 1992.“ Imena su počivala na podacima Instituta za nestale osobe BiH: 14 osoba koje su ekshumirane na Kazanima i kasnije identificirane, i tri osobe čiji posmrtni ostaci nisu pronađeni, ali za koje se nakon sudskih procesa znalo da su ubijene na Kazanima. U konačnoj verziji natpisa ispravljena je greška u godini: „1992-1993“ umjesto „1992-1994“.

¹⁶² Vidi npr. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sta-o-spomeniku-na-kazanima-kaze-udruzenje-generalna-bih-komentarisali-su-prijedlog-gradonacelnice-benjamine-karic-698762> (13.10.2023.)

¹⁶³ Nakon ovih uvodnih riječi uslijedilo je 17 imena, i na kraju: „*Uz izraze tuge, poštovanja i vječnog sjećanja spomenik podiže Grad Sarajevo 2021. godine.*“ <https://www.nasastranka.ba/bs/nasa-stranka-cinjenicu-da-su-ubice-civila-na-kazanima-osudene-takoder-treba-memorijalizirati> (22.10.2021.). Prva verzija bila je kraća i nije sadržavala ni Cacino ime ni broj osuđenih počinitelja: „*Zauvijek ćemo se, sa tugom i poštovanjem, sjećati naših komšinica i komšija za čija su ubistva osuđeni pripadnici 10. brdske brigade Armije Republike Bosne i Hercegovine.*“ U vezi sa obrazloženjem nevažeće verzije, vidi izavu *Naše Stranke*: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/nasa-stranka-upucuje-novi-amandman-za-tekst-na-spomen-obiljezju-kazani-po-naredjenju-musana-topalovica-cace-701269> (22.10.2021.)

dan sjećanja, a ne 26. oktobar.¹⁶⁴ Pošto je izrada spomenika ipak trajala duže nego što je to bilo planirano, otkrivanje spomenika je upriličeno 15. novembra.

Ako поближе osmotrimo žestoku javnu raspravu i različite argumente, moramo prvo utvrditi da se više nije radilo o pitanju da li uopće treba podignuti spomenik, već u kojem obliku se to treba desiti. I zaista više gotovo nije bilo glasova koji su se javno izjašnjavali protiv spomenika.¹⁶⁵ U Sarajevu najoštrija kritika u vezi sa spomenikom sada više nije dolazila od bošnjačke političke strane, već od nenacionalističkih aktera. Na jednoj strani je stajala Benjamina Karić, uz podršku vladajućih stranki SDP-a i NIP-a, ali i opozicijske stranke SDA, te bošnjačkih boračkih udruženja. Na drugoj strani su bili akteri iz civilnog društva, predvođeni UDIK-om, i pojedini mediji, naročito *Oslobođenje*, uz podršku *Naše stranke* i pojedinaca koji su se u javnoj diskusiji također javljali za riječ.

Pogledajmo sada поближе diskusiju o obliku, a naročito natpisu. Kritika prijedloga Benjamine Karić odnosila se na nekoliko tačaka: kao prvo, moralo je biti jasno navedeno ko su bili počinitelji. Na socijalnim medijima su neki smatrali da zapravo ne bi trebalo predstavljati problem izričito govoriti o „*bošnjačkim zločincima*“, kada se na spomen-pločama u Sarajevu, postavljenim u sjećanje osobama koje su u Sarajevu ubile granate, govori o „*srpskim zločincima*“, a Benjamina Karić je odbila da promijeni tu formulaciju na spomen-ploči na Vijećnici.¹⁶⁶ To naravno nije bio argument *Oslobođenja*, UDIK-a, *Naše stranke* i drugih - njima se radilo o objektivno-trezvenom, ali preciznom imenovanju počinitelja. Argumentirali su da to nalaže iskreno suočavanje sa prošlošću. „*Nacrtom predloženi tekst na spomen-obilježju smatramo nepotpunim*“, izjavila je tako *Naša Stranka*. „*Istine govori dovoljno o tome šta su žrtve prošle u posljednjim trenucima svojih života, uzročnicima njihove tragične sudbine, te ne identificira osuđene počinioce ovih stravičnih ubistava.*“¹⁶⁷ UDIK je isticao da „iz

¹⁶⁴ Vidi npr. <https://www.sarajevo.ba/bs/article/12480/gradsko-vijece-grad-sarajeva-na-inicijativu-gradonacelnice-karic-usvojilo-odluku-o-podizanju-spomen-obiljezja-kazani> (27.10.2021.)

¹⁶⁵ Jedan od malobrojnih poznatih izuzetaka bio je bivši reis Mustafa Cerić koji je kratko nakon najave Benjamine Karić izjavio da „*nije primjereno niti je dopustivo da se na mjestu „Kazani“ podiže spomenik prije nego se podignu optužnice, donesu adekvatne presude protiv srpskih snajperista, minobacačlija i njihovih nadlogodavaca, ukinu takozvane srpske komisije za Sarajevo i Srebrenicu i ponište njihovi lažni i sramotni izvještaji te donese zakon o zabrani negacije genocida.*“ <https://saff.ba/mustafa-ceric-zlocin-na-kazanima-pouka-i-poruka/> (29.4.2021.)

¹⁶⁶ Vidi npr. jedan komentar na post Benjamine Karić od 29.9.2021: <https://www.facebook.com/Gradonacelnica.Benamina.Karic/posts/228780885973161>

¹⁶⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/kazani-spomenik-sarajevo/31517623.html> (18.10.2021)

poštovanja prema žrtvama, mora se navesti ko je ubijao te građane tokom 1992. i 1993. godine. To nije samo političko, nego i etičko pitanje. (...) Kazani bi trebalo da predstavljaju borbu glavnog grada Bosne i Hercegovine za istinu, za njegovu multikulturnu, multikonfesionalnu i antifašističku prošlost i budućnost. Na tom putu Sarajevo bira stranu dobra ili zla.”¹⁶⁸ Još jedan argument protiv prijedloga Benjamine Karić bio je taj da ta odluka „za manje od pola istine (...) protivnicima Bosne i Hercegovine daje argument kako smo svi isti.”¹⁶⁹

Nabrajanje imena žrtava nije kritizirano, naprotiv - smatrano je dobrim i važnim da se navedu imena žrtava, međutim, bilo je više žrtava koje još nisu identificirane odnosno pronađene, zbog čega je nužno ukazati na to da lista nije potpuna.¹⁷⁰

Zahtjev da se na spomeniku izričito nevedu i i počinitelji odbijen je sa dva argumenta. Kao prvo, fokus je trebao biti na žrtvama, a ne na počiniteljima.¹⁷¹ Pri čemu je Benjamina Karić začudo koristila i argument da na spomen-pločama u Sarajevu također nisu navedeni počinitelji, što u većini slučajeva nije tačno.¹⁷² Kao drugo je argumentirano da bi navođenje počinitelja ukaljalo cijelu Armiju BiH. Više političkih stranaka energično je odbilo prijedlog *Naše stranke*. Tako je naprimjer SDP izjavila da osuđuje „svaki pokušaj pripisivanja ovih zlodjela Republici Bosni i Hercegovini, Armiji RBiH ili kompletnoj Desetoj brdskoj brigadi”.

¹⁶⁸ <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/udik-kazani-predstavljaju-borbu-sarajeva-za-proslost-i-buducnost-ono-na-tom-putu-bira-stranu-dobra-ili-zla-702152> (26.10.2021.)

¹⁶⁹ Recimo Vildana Selimbegović u <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/kazani-naseg-srama-695393> (4.10.2021.)

¹⁷⁰ Vidi npr. Izjavu *Naše stranke*, citiranu u <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/nasa-stranka-upucuje-novi-amandman-za-tekst-na-spomen-obiljezju-kazani-po-naredenju-musana-topalovica-cace-701269> (22.10.2021.)

¹⁷¹ Vidi npr. Izjavu Benjamine Karić iz novembra 2023: „*Ono što je moj fokus od početka jesu nevino ubijene žrtve. I kada smo razmišljali o tekstu fokus nije bio na tome ko je počinio zločin, fokus je bio na tome da se sjetimo naših nevino ubijenih sugrađana.*” <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-kada-bih-opet-pokretala-inicijativu-za-spomenik-na-kazanima-nista-ne-bih-uradila-drugacije/231109107> (9.11.2023.)

¹⁷² Na konferenciji za štampu u aprilu 2022. izjavila je: „*želim naglasiti jeste da ni na jednom spomeniku u Sarajevu, djeci ubijenoj u opkoljenom Sarajevu, na spomeniku žrtvama genocida u Srebrenici ne piše ko je počinio zločine.*” (8.4.2022.) Nasuprot tome: <https://istinomjer.ba/na-brojinim-sarajevskim-spomenicima-nalaze-se-informacije-o-pociniocima-zlocina/> (8.4.2022.) Kasnije je Karić navodila samo dva specifična spomenika na kojima počinitelji zaista nisu navedeni: „*Na spomeniku žrtvama genocida u Srebrenici ne piše ko je počinilac, na spomeniku ubijene djece opkoljenog Sarajeva ne piše ko je počinilac, na Kazanima ne piše ko je počinilac jer mi podjednako žalimo za svakom žrtvom!*” <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-kada-bih-opet-pokretala-inicijativu-za-spomenik-na-kazanima-nista-ne-bih-uradila-drugacije/231109107> (9.11.2023.)

U vezi s tim se također redovno naglašavalo, npr. od Patriotske lige, da se zločine na Kazanima počinili autonomni pojedinačni počinitelji, a ne Armija BiH.¹⁷³ Jedan pragmatičan argument protiv takvog natpisa bio je i taj da taj spomenik „*ne bi izdržao ni 24 sata*“.¹⁷⁴

Kritičari službenog prijedloga za spomenik trudili su se da stalno naglašavaju kako im se ne radi o tome da okaljaju čast Armije BiH. I da bi, naprotiv, upravo jasno navođenje počinitelja dozvolilo da se spriječi izjednačavanje Cace sa Armijom BiH i odbaci kolektivna odgovornost Armije BiH za zločine na Kazanima.¹⁷⁵ Jasno imenovanje počinitelja omogućava distanciranje od njih, što bi stajalo i u kontinuitetu stava vlade i Armije BiH, koji su se 1993. godine riješili Cace i otvorili proces protiv počinitelja.¹⁷⁶ Međutim, sva ta preciziranja nisu urodila plodom, i ističući upravo činjenicu da je Armija BiH uhapsila Cacu, gradonačelnica je naglasila: „*Jasno je da bi predloženi tekst u kojem se spominje 10. brdska brigada i Armija RBiH, a koji implicira ratni zločin i kolektivnu odgovornost pomenute brigade i Armije RBiH, bio teška nepravda i neistina.*“¹⁷⁷

Pored natpisa, još jedna tačka oko koje se vodila javna rasprava bio je lokalitet spomenika. Nije se, doduše, kritiziralo to što je trebalo podignuti spomenik na samim Kazanima, ali se argumentiralo da to nije dovoljno i da je to potrebno uraditi i u centru grada. Ta promišljanja postojala su već i u vrijeme Pudarića, UDIK ih je navodio 2017. godine, a u oktobru 2020. veći broj organizacija iz civilnog društva zahtijevao je to u zajedničkoj izjavi.¹⁷⁸ Nakon što je Benjamina Karić na proljeće 2021. izjavila da će podići spomenik na Kazanima, Slobodanka Macanović se uz

¹⁷³ Usp. <https://bljesak.info/vijesti/flash/benamina-karic-odbila-prijedlog-ne-zele-na-spomeniku-civilima-napisati-da-su-ih-ubili-pripadnici-arbih/363382> (27.10.2021)
<https://www.klix.ba/vijesti/bih/patriotska-liga-bih-zlocin-na-kazanima-su-pocinili-pojedinci-koji-su-djelovali-autonomno-ne-arbih/211011039> (11.10.2021.)

¹⁷⁴ To je izjavio delegat SDP-a Dragan Stevanović u <https://www.slobodnaevropa.org/a/kazani-spomenik-sarajevo/31517623.html> (18.10.2023.)

¹⁷⁵ Vidi npr. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/kazani-naseg-srama-695393> (4.10.2021.)

¹⁷⁶ Vidi npr. Izjavu za štampu *Naše stranke*, citiranu u <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/kazani-su-jedini-tragicni-slucaj-koji-se-desio-u-opkoljenom-sarajevu-od-odmetnika-arbih-sramota-je-skrivati-pocinioce-zlocina-697815> (12.10.21.)

¹⁷⁷ Obrazloženje odbijanja zahtjeva za izmjenom *Naše stranke*, citirano u <https://nap.ba/post/699858/karic-nije-prihvatila-amandman-nase-stranke-armija-rbih-nece-biti-na-spomen-obiljezju-kazani> (26.10.2021.)

¹⁷⁸ Zajedničku izjavu potpisali su UDIK, *Forum ZFD BiH*, *Mreža za izgradnju mira* i *Centar za nenasilnu akciju* (CNA): <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/saopstenje-za-javnost-zahitjevamo-izgradnju-memorijala-u-sarajevu-za-zrtve-ubijene-na-kazanima/> (5.10.2020.)

podršku UDIK-a, predstavnika civilnog društva, medija, nauke i kulture u otvorenom pismu gradonačelnici ponovo oglasila u tom smislu.¹⁷⁹

Pritom je argumentirano prije svega time da je jama Kazani predaleko i da se teško dolazi do nje te da bi samo spomenik u gradu omogućio dostojanstveno i isrekno sjećanje na žrtve. Tako u jednom otvorenom pismu stoji da se kod Kazana „*radi o nepristupačnoj lokaciji koju je gotovo nemoguće urediti na način da ona bude pristupačna starijim građanima, prvenstveno porodicama žrtava*“ i da to izmješteno sjećanje „*samo marginalizira žrtve, što je bio cilj zločinaca, a što ne smije biti cilj Grada Sarajeva.*“ Spomenik sa imenima žrtava u centru grada je utoliko više potreban što „*od samog zločina pa do danas, Kazani su ostali tamni oblak iznad Sarajeva, koji je vidljiv samo porodicama žrtava. Nažalost, mnogi građani i građanke, a posebno mlađe generacije uopće ne primjećuju taj crni oblak, niti su čuli za zločine na Kazanima, što doprinosi kulturi poricanja i mržnje.*“ Kad se hoda kroz grad Sarajevo, „*svjedočimo brojnim spomen-pločama i spomenicima koji služe kao opomena budućim generacijama sa porukom da se nikada ne ponove takvi zločini. Ono što nas boli jeste činjenica da imena žrtava zločina na Kazanima nećemo vidjeti na tim spomen-pločama i spomenicima u gradu*“, iako su to „*građani i građanke Sarajeva, odvedeni iz svojih stanova i kuća*“. Dodaje se da će sjećanje na žrtve opsade Sarajeva 1992-1995 samo biti potpuno i iskreno ako obuhvaća i čini vidljivim sve nedužne žrtve tog vremena.¹⁸⁰

Benjamina Karić nije reagirala na taj zahtjev. Ni *Naša stranka* tu ideju 2021. godine nije predložila u Gradskom vijeću. Potpisnici otvorenog pisma bili su s tim prijedogom prilično usamljeni. Kada je već za većinu spomenik na Kazanima bio prihvatljiv samo pod pretpostavkom da ostane dosta neodređen, lako je zamisliti da je spomenik u centru grada izgledao potpuno neprihvatljiv.

U časopisu *Stav*, bliskom stranci SDA, kratko nakon otvorenog pisma izašao je duži članak u kojem se odlučno odbacuje zahtjev iznesen u pismu. Prvo se argumentiralo time da u otvorenom pismu navedeni postojeći spomenici u Sarajevu „*gotovo po pravilu jesu oni*

¹⁷⁹ Otvoreno pismo bilo je potpisano od 14 pojedinačnih osoba i pet organizacija: Fikret Bačić, predstavnik roditelja ubijene djece u Prijedoru, Edvin Kanka Čudić, aktivista za ljudska prava, Edin Ramulić, aktivista za ljudska prava, Adis Hukanović, psiholog, aktivista za prava porodica nestalih osoba, Branko Čulibrk, aktivista za ljudska prava, Zlatica Gruhonjić, aktivistkinja za ljudska prava, novinari Vildana Selimbegović, Edina Kamenica i Mladen Obrenović, Edin Omerčić, historičar, Alban Ukaj, glumac, Tanja Topić, politička analitičarka, Dženan Skelić, psiholog, Damir Imamović, muzičar. Kod organizacije sa radilo o: UDIK, *Mreža za izgradnju mira*, *Forum ZFD BiH*, *Centar za mlade Kvart* i *Centar za demokratiju i tranzicionu pravdu* (CDTP). <https://www.danas.rs/dijalog/pisma-citalaca/kazani-su-ostali-tamni-oblak-iznad-sarajeva/> (16.6.2021)

¹⁸⁰ Ibid.

koji obilježavaju konkretne i tačne lokacije zločina, baš kao što bi bio i slučaj sa spomen-pločom na Kazanima. Nema u urbanom dijelu Sarajeva, naročito u centru grada, spomenika kojima bi se obilježavali brojni zločini koji su se desili na periferiji, izuzmemo li centralno obilježje ubijenoj djeci Sarajeva.“ Međutim, naročito je naglašeno to da bi spomenik u gradu Kazanima dao nadproporcionalno značenje. „Kazani su zločin o kojem se uvjerljivo najviše pisalo, za razliku od, recimo, zločina u Aerodromskom Naselju (38 ubijenih građana) ili Kasindolskoj ulici (42 ubijena građana), koji su gotovo nepoznati široj bosanskohercegovačkoj javnosti, da ne spominjemo da za njih još niko nije odgovarao!“ U članku su potpisnici pisma optuženi da njihov zahtjev predstavlja izraz volje za izjednačavanjem svih zločina i relativiranjem srpskih zločina na Bošnjacima.¹⁸¹

Pored natpisa i lokaliteta, postojala je i treća tačka koja je izazivala kritičke reakcije: način na koji je Benjamina Karić nametnula spomenik. Historičar Edin Omerčić to je sažeo sljedećim riječima: „netransparentno, nestručno i među uskim krugom političkih istomišljenika“.¹⁸²

Ta kritika se konkretno odnosila na njeno postupanje u vezi sa konkursom za izradu idejnog rješenja spomenika. Već sami razlozi za poništavanje postupka bili su očito providni. Tako je nekoliko članova komisije navelo da su konkurs pratile razne nepravilnosti i da nije ispunjavao kriterije standarda, te da je zapravo zbog toga trebao biti poništen, a ne zbog navodnog nedostatka kvaliteta samih prijedloga.¹⁸³ Također je po zakonu nakon poništenja trebalo uslijediti novo raspisivanje konkursa, ali se gradonačelnica oglasila o to, pa zatim iznijela svoj vlastiti prijedlog.¹⁸⁴ Arhitekti koji su poslali svoje prijedloge bili su šokirani neprofesionalnom organizacijom konkursa.¹⁸⁵ Na proljeće 2022, UDIK i *Oslobođenje* su zatim objavili pet poslanih prijedloga, što je

¹⁸¹ Članak završava rečenicom: „Jedini spomenik koji bi u kontekstu centralnog položaja imao prioritet nad spomenikom Opsadi Sarajeva i njenim žrtvama jeste onaj kojim bi se obilježio genocid nad Bošnjacima. I to je to.“ <https://stav.ba/vijest/novi-atak-na-kulturu-sjecanja-kazanizacija-opsade-sarajeva-3010?fbclid=1.7.2021.>

¹⁸² „Obelix na Kazanima: Ludi su, ti Rimljani“: https://historiografija.ba/article.php?id=691&fbclid=IwAR0_T92sIRnN9REB6kokJMclpZVcqwGpDNca6UjTX8dEtipywZnmRAwU (4.10.2021.)

¹⁸³ Usp. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/zasto-je-ponisten-konkurs-za-spomenik-na-kazanima-682490> (18.8.2021.)

¹⁸⁴ Već u junu 2021, Benjamina Karić je za *Radio Slobodna Evropa* izjavila „da bi najviše voljela da ona lično napiše tekst na spomeniku na Kazanima.“ <https://www.slobodnaevropa.org/a/sarajevo-spomenikom-na-kazanima-%C5%A1alje-poruku-ne-u-na%C5%A1e-ime/31311184.html> (16.6.2021.)

¹⁸⁵ Vidi npr. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/spomenici-su-ogledalo-politickih-elita-sarajevo-se-ne-suocava-s-prosloscu-760142> (19.5.2022.)

pokazalo da svi oni posjeduju neosporan kvalitet.¹⁸⁶ Međutim, svi su bili relativno zahtjevni i obimni, a njihovo podizanje zahtijevalo bi određeno vrijeme, dok je Benjamina Karić očigledno htjela djelovati brzo i imala vlastite zamisli. Kasnije je naglasila da je najvažnije bilo to što je spomenik konačno izgrađen i da je ponosna na to što je prevazišla do tada dominantni stav najavljivanja bez djelovanja.¹⁸⁷

Druga kritika u vezi sa postupanjem Benjamine Karić odnosila se na njen odnos prema akterima iz civilnog društva i članovima porodica žrtava, naročito prema Slobodanki Macanović. Za UDIK je npr. bilo jasno „*da je potrebno uvažiti mišljenja članova porodica ubijenih i nevladinih organizacija koje se godinama zalažu za izgradnju spomenika.*“¹⁸⁸ U otvorenom pismu iz juna 2021, Slobodanka Macanović i UDIK zamolili su Benjaminu Karić za razgovor, ali nije uslijedila nikakva reakcija. Kada je konačno pozvala neke od potpisnika na razgovor, učesnici su bili razočarani - imali su utisak da je gradonačelnica već bila stvorila mišljenje i da nije pokazivala volju za bilo kakav kompromis.¹⁸⁹ Posebno nerazumijevanje izazvao je njen odnos prema Slobodanki Macanović kojoj jebilo žao „*da nju još nikada gradonačelnica Benjamina Karić nije pozvala na bilo kakve konsultacije iako je, kaže, jedna od rijetkih eksponiranih članova porodica žrtava.*“¹⁹⁰

Kritike u vezi sa spomenikom nisu dolazile samo od aktera iz civilnog društva, *Oslobođenja* i *Naše stranke*, već i iz RS-a i od srpskih udruženja iz Federacije. Oni su prije svega zahtijevali potpunu etnizaciju spomenika: da se izričito navede da su počinitelji bili Bošnjaci, a žrtve Srbi. Neki su također tražili da se na Kazanima sagradi pravoslavna kapela ili barem križ, a navođeno je i to da je zapravo RS trebala

¹⁸⁶ Vidi <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sve-je-moglo-i-drugacije-kakva-su-rjesenja-nudena-za-spomenik-na-kazanima-759425> (17.5.2022.)

¹⁸⁷ Benjamina Karić za BIRN, <https://detektor.ba/2022/10/27/porodice-zrtava-zlocina-na-kazanima-traze-izgradnju-novog-spomenika-u-sarajevu/> (27.10.2022.); gdje između ostalog kaže: „*Punih 26 godina svaki razgovor na ovu tešku i osjetljivu temu započinjao bi 'trebalo bi', 'krajnje je vrijeme', ali konkretnih akcija nije bilo.*“

¹⁸⁸ UDIK, 30.9.2021: <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/kazani-zasluzuju-veci-pijetet/>

¹⁸⁹ Kritički izvještaj o tom sastanku objavio je kasnije Edvin Ćudić u svojoj kolumni u *Oslobođenju*: <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/djela-a-ne-rijeci-gradonacelnice-karic-sta-je-sve-nije-zanimalo-sta-je-nanijetila-a-tek-rekla-pa-porekla-749776> (22.4.2022.)

¹⁹⁰ <https://detektor.ba/2022/10/27/porodice-zrtava-zlocina-na-kazanima-traze-izgradnju-novog-spomenika-u-sarajevu/> (27.10.2022). Vidi npr. i Edvin Ćudić: „*Gradonačelnica nije odgovorila na njeno pismo, još manje da ju je primila kao kćerku na Kazanima ubijenog bračnog para. (...) Ako se ona ne pita, kome se onda podiže taj spomenik? Koja je svrha spomenika ako predstavnici žrtava nisu konsultovani?*“ <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/edvin-kanka-cudic-sarajlije-vise-ne-poricu-zlocine-na-kazanima-669926> (3.7.2021.)

osmisлити spomenik.¹⁹¹ Te zahtjeve, međutim, nisu uzimali u obzir ni spomenuti kritičari u Sarajevu, niti su raspravljali o njima.

Što se tiče SGV-a u Sarajevu, ono je izjavilo svoje žaljenje zbog natpisa, ali je podržavalo inicijativu za podizanje spomenika, a njegovi predstavnici bili su dio službene delegacije prilikom otvaranja spomenika i kasnijih posjeta.¹⁹² Minimalistički tekst olakšao je i političarima iz RS-a poput Milorada Dodika da optužuju grad Sarajevo zbog nedostatka političke volje za suočavanjem sa vlastitom prošlošću i zbog toga što Srbe vidi samo kao počinitelje, ali ne i kao žrtve.¹⁹³

Podizanje spomenika u novembru 2021. godine nije okončalo raspravu o njemu. Prije svega UDIK i *Oslobođenje* od tada nisu posustali u ponavljanju svoje kritike zbog natpisa i u svojim zahtjevima za novim oblikovanjem. Odbijali su učestvovati u službenim posjetama Kazanima, kao i Slobodanka Macanović.¹⁹⁴ *Naša stranka* i dalje je učestvovala u polaganjima vijenca 9. novembra, ali i iz njihovih redova redovno se ponavlja da bi trebalo promijeniti natpis.¹⁹⁵ Bez obzira na te razlike u mišljenju, Grad radi na tome da olakša pristup jami Kazani sa spomenikom na Trebeviću. Njega je i dalje teško pronaći, a pješački put do njega je veoma strm. Za 2024. godinu, Grad je zato, u saradnji sa Kantom, planirao finansiranje označavanja i uređivanja pristupačnog puta.¹⁹⁶

Godine 2022, UDIK je, pored toga, uz podršku Slobodanke Macanović otpočeo inicijativu da se, uz spomenik na Kazanima, ipak podigne i drugi u gradu, doduše ne u centru grada, ali na groblju Sv. Josip na Koševu, gdje su prvobitno 1993. godine bile ukopane žrtve koje su ekshumirane na lokalitetima Kazani, Gaj i Grm Maline.¹⁹⁷

¹⁹¹ Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/srbima-uvredljiv-spomenik-na-kazanima-ne-pise-da-su-srbi-ko-ih-je-ubio-a-nema-ni-krsta/210930041> (30.9.2021.) i <https://www.slobodnaevropa.org/a/kazani-spomenik-sarajevo/31517623.html> (18.10.2021.)

¹⁹² Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-kada-bih-opet-pokretala-inicijativu-za-spomenik-na-kazanima-nista-ne-bih-uradila-drugacije/231109107> (9.11.2023.)

¹⁹³ Vidi npr. <https://srpskainfo.com/dodik-o-spomeniku-na-kazanima-otkriti-plocu-a-sakriti-zrtve-je-decenijska-politika-bosnjackih-politicara/> (16.11.2021.)

¹⁹⁴ Vidi npr. <https://detektor.ba/2022/10/27/porodice-zrtava-zlocina-na-kazanima-traze-izgradnju-novog-spomenika-u-sarajevu/> (27.10.2022.)

¹⁹⁵ Vidi npr. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/video-uk-finansijski-cemo-podrzati-povorku-necemo-odustati-od-izmjene-rjesenja-za-plocu-na-kazanima-869948> (20.6.2023.)

¹⁹⁶ Usp. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/334544/gradonachelnica_sarajeva_objavila_potpisan_je_sporazum_o_izgradnji_pristupnog_puta_prema_kazanima_na_trebevicu.html (4.1.2024.)

¹⁹⁷ U vezi s tim, vidi detaljnije u poglavlju 3.12.2: „Druga mjesta (ne-)sjećanja“

3.12. Mjesta sjećanja

3.12.1. 26. oktobar kao trostruko mjesto sjećanja: Kovači, Veliki park, Kazani

Ako se okrenemo pitanju fizičkih mjesta sjećanja na Cacu i njegove zločine, možemo utvrditi da su se tokom prvih dvadeset godina nakon rata iskristalizirala tri mjesta: Kovači, Veliki park i Kazani. O Kovačima i Kazanima je već bilo riječi, zato se ovdje želim detaljnije posvetiti trećem navedenom mjestu: Velikom parku.

U tom parku u centru Sarajeva, 28. oktobra 1993. godine ukopano je šest od devet policajaca koji su ubijeni prilikom Cacinog hapšenja, u ceremoniji u kojoj je učestvovalo nekoliko stotina ljudi, uključujući i predsjednika Izetbegovića.¹⁹⁸ To mjesto je nakon tog događaja uglavnom nestalo iz fokusa medijske pažnje, što se promijenilo u oktobru 2007. godine, nakon što su Dragan Vikić i Ismet Dahić demonstrativno napustili skup Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo, protestirajući protiv odavanja počasti Caci koje su predložile „Zelene beretke“, i pozivajući umjesto toga na odavanje počasti policajcima koje je Caco ubio 26. oktobra 1993. godine.¹⁹⁹ Tokom sljedećih nekoliko godina, predstavnici Udruženja boraca „Branioci Bosne“ i Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo išli su u Veliki park da odaju počast policajcima koje je ubio Caco.²⁰⁰

Jedno se pitanje, međutim, gotovo nikada ne postavlja: šta je sa ostala tri nebošnjačka policajca odnosno vojnika koji su ubijeni tog istog dana? Gdje su oni ukopani i da li kod njih postoje neka oficijelna odavanja počasti, to se u medijima ne spominje, što godišnjem sjećanju na 26. oktobar u Velikom parku daje pomalo neugodan okus.²⁰¹

Osim toga, Veliki park je također i mjesto na kojem je 22. aprila 1992. godine ubijeno osam srpskih ratnih zatvorenika. O toj temi se u Sarajevu dugo vremena uopće nije govorilo, sve dok između 2018. i 2022. godine nije došlo do procesa pred Sudom BiH, u kojem je bivši komandant policije Dragan Vikić optužen za te

¹⁹⁸ Usp. Šiber 2001, str. 252. Imena ubijenih policajaca su: Admir Hebib*, Kemal Kojic*, Dragan Miljanović, Slaven Markešić, Srđan Bosiljčić, Elvir Šovšić*, Hamid Humić*, Jasmin Čamidžija*, Izet Karšić*. Osobe kojesu obilježene sa * ukopane su u Velikom parku.

¹⁹⁹ Usp. *Dnevni Avaz*, 27.10.2007, *Feral Tribune*, 2.11.2007.

²⁰⁰ Vidi, naprimjer, *Dnevni Avaz*, 27.10.2009.

²⁰¹ Prilikom polaganja vijenca u Velikom parku 26.10.2009. godine, Ismet Dahić, predsjednik „Branilaca Bosne“, barem je spomenuo taj problem: „Ovdje je ukopano šest policajaca, ali nema Dragana, Srđana i Slavena. Tada ih je neko razdvojio, a zajedno su bili na zadatku.“ *Dnevni Avaz* 27.10.2009.

zločine. Nakon oslobađajuće presude, ta tema opet je nestala iz medija, a u samom parku i dalje ništa ne podsjeća na taj zločin.²⁰²

Ta tri mjesta, Kovači, Veliki park i Kazani, sva su povezana sa 26. oktobrom, odnosno ta mjesta se na taj dan koriste kao mjesto sjećanja za polaganje vijenaca, pri čemu se i tu može uočiti određeni hronološki razvoj. Za Cacin grob na Kovačima to važi od 1996, za grobove policajaca u Velikom parku prije svega od 2007. (barem je to mjesto od tada više u fokusu javnosti), za Kazane od 2011. godine. To je dovelo do zanimljive situacije da nakon 2011. godine u istom gradu istog dana postoji sjećanje na istu tematiku, ali je to sjećanje različitih dimenzija i odvija se na radikalno različite načine, što je Vildana Selimbegović označila kao „*triparitetno obilježavanje*“.²⁰³

Pri čemu se može postaviti i pitanje zašto baš 26. oktobar povezuje sva tri mjesta. Za Kovače i Veliki park, taj izbor se čini logičnim jer se radi o danu smrti Cace odnosno policajaca ubijenih prilikom Cacinog hapšenja, ali ne čini se baš logičnim i kao dan odavanja počasti žrtvama na Kazanima, budući da na taj dan na Kazanima niko nije ubijen. Međutim, za žrtve se nužno ne ističe neki drugi datum kao alternativa jer su ubistva na Kazanima počinjena na različite datume i bilo bi problematično privilegirati dan smrti jedne od žrtava u odnosu na dan smrti drugih žrtava. To što je Pudarić kao datum za polaganje vijenaca i za sjećanje na žrtve na Kazanima odabrao 26. oktobar, pokazuje još jednom u kojoj se mjeri to sjećanje etabliralo kao svjesna protureakcija protiv sjećanja na Cacu na Kovačima.

Međutim, ciljana odluka Grada Sarajeva da od 2021. godine 9. novembar, a ne više 26. oktobar službeno obilježava kao dan sjećanja na Kazane, pokazuje da to u međuvremenu više nije slučaj.

3.12.2. Druga mjesta (ne-)sjećanja

Pored Kovača, Velikog parka i Kazana postoje i druga mjesta koja su na ovaj ili onaj način povezana sa Cacom ili žrtvama njegovih zločina, ali nisu označena ili se ne nalaze u fokusu javnosti.

Mjesto na kojem je prilikom hapšenja Cace 26. oktobra 1993. godine ubijeno devet policajaca nije označeno.²⁰⁴ Gaj i Grm Maline, dva mjesta na kojima je, osim na

²⁰² U vezi sa događajima 22. aprila 1992. godine i procesom, vidi zbirku članaka na [detektor.ba](https://detektor.ba/?s=Vikic): <https://detektor.ba/?s=Vikic>. Godine 2019, CNA je kratkotrajno obilježila mjesto zločina u Velikom parku, vidi: <https://nenasilje.org/puna-linija/> (25.7.2019.)

²⁰³ *Oslobođenje*, 26.10. 2013.

²⁰⁴ Na Bistriku, u Ulici 6. novembra (danas ulica Bistrik), u blizini Sedam Braće.

Kazanima, krajem 1993. godine ekshumirano osam žrtava Cacinih zločina i koja se nalaze nedaleko od centra grada, niti su označeni spomen-pločama, niti su mjesta bilo kakvih aktivnosti posvećenih sjećanju; oba mjesta toliko su nestala iz kolektivne svijesti – odnosno nikada nisu stvarno ni dospjeli do nje – da čak ni osobe koje se bave temom Caco jednim dijelom ne znaju gdje se ta mjesta nalaze ili još nikada nisu čule za njih.²⁰⁵

Osim toga, postoje još i grobovi ekshumiranih i identificiranih žrtava sa Kazana koje je ukopala njihova rodbina i koji su raspoređeni po nekolicini grobalja u Sarajevu i drugdje. Međutim, do sada nije poznato da je na te grobnice, osim pripadnika njihove rodbine, bilo ko u znak sjećanja oficijelno položio vijence.

Individualna mjesta ukopa raznih žrtava, kao i činjenica da više žrtava još nije pronađeno ili identificirano, također pojašnjava iz čega proizilazi simbolička snaga Kazana kao mjesta sjećanja: to je mjesto koje ujedinjuje sve žrtve.

Godine 2022, predmet diskusija postalo je još jedno, dugo ignorirano mjesto: Groblje Sv. Josip - radi se o mjestu na kojem su u novembru 1993. godine u zasebnim grobnicama ukopane žrtve ekshumirane na lokalitetima Kazani, Gaj i Grm maline, koje su bile neidentificirane, a svaka grobnica bila je obilježena drvenom oznakom sa natpisom NN. Tu su ležale nekoliko godina, sve dok u novembru 1998. godine nisu ponovo ekshumirane i prebačene u Istočno Sarajevo radi identificiranja.²⁰⁶

Ni to mjesto do danas nije obilježeno. U okviru diskusije da bi, pored Kazana, i u gradu trebao biti podignut spomenik u sjećanje na žrtve, UDIK je 2022. godine u raspravu uveo to mjesto, a nakon razgovora sa UDIK-om, *Naša stranka* je podnijela zahtjev u Gradskom vijeću. Time bi zaista i u gradu postojao spomenik, mada ne i u strogom centru grada, ali zato na autentičnom mjestu koje bi bilo i lako dostupno i na kojem bi se mogla odati počast i žrtvama ubijenim i ekshumiranim na lokalitetima Gaj i Grm maline. U septembru 2023, vlada Grada odbila je zahtjev *Naše stranke* da se u budžetu za 2024. godinu predvide sredstva za podizanje takvog spomenika. Obrazloženje je glasilo da je Grad već 2021. godine podiglo spomenik na Kazanima i tako „*smatramo da je ovaj nesretni događaj adekvatno*

²⁰⁵ Lično ispitivanje među novinarima i drugim osobama, Sarajevo, februar 2015. U međuvremenu, doduše, naročito UDIK stalno spominje ta dva mjesta zajedno sa Kazanima, ali se tu više radi o izuzetku.

²⁰⁶ Vidi gore, poglavlje 3.6. "Odnos prema žrtvama i uloga članova porodica"

obilježen (...), te da fokus daljnjeg rada treba biti na novim projektima spomen-obilježja koja zaslužuju našu pažnju i interes.”²⁰⁷

Osim neoznačenih mjesta postoje još dva fizička mjesta u Sarajevu, kod kojih se ne radi o žrtvama, već izričito o Caci: kao prvo, tu je Osnovna škola Edhem Mulabdić na Bistriku. Kao i na mnogim drugim sarajevskim školama i javnim ustanovama, i tamo su nekoliko godina nakon rata postavljene zlatne plakete sa imenima poginulih vojnika Armije BiH iz tog dijela grada. Na vanjskom zidu škole na Bistriku bilo je preko 40 takvih plaketa, među njima i jedna sa natpisom „Mušan Topalović, 1957-1993“.

Dok se o grobnici na Kovačima odmah govorilo i raspravljalo, ta plaketa je rijetko bila tema javnih diskusija. Prvi put se to desilo 2004. godine. Te 2004. godine, predstavnici ministarstava nadležnih za odgoj iz RS-a i Federacije postigli su dogovor za izradu zajedničkog plana kriterija u vezi sa nazivima i simbolima škola, gdje su se između ostalog obvezali na to da škole neće nositi neko ime koje *“predstavlja datum, događaj, vojnu jedinicu ili vojnu ličnost iz posljednjeg rata i ličnosti iz prethodnih ratova koje su nanijele štetu drugim narodima”*.²⁰⁸ U svom izvještaju o (ne)implementiranju tog sporazuma, zajednički Odbor za koordinaciju provedbe tih kriterija skrenuo je, između ostalog, pažnju i na školu Edhem Mulabdić i njenu *„ploču s imenom Mušana Topalovića Cace i drugih, što nije u skladu sa Kriterijima”*.²⁰⁹ Nadležni predstavnik Ministarstva prosvjete i kulture RS-a Ranko Savanović, interno i javno je upozoravao na to da bi Kanton Sarajevo trebao ispuniti svoje obaveze, međutim, nadležne vlasti nakon toga nisu poduzele ništa po tom pitanju.²¹⁰

²⁰⁷ U vezi sa odbijanjem gradske uprave, vidi: <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2023/12/Tacka-8.-Izvestaj-o-provedenoj-javnoj-raspravi-na-Nacrt-Programa-podizanja-spomenika-i-umjetnickih-skulptura-od-znacaja-za-Grad-Sarajevo-kojima-je-Grad-Sarajevo-investitor-za-2024.pdf> U vezi sa prijedlogom UDIK-a i *Naše stranke*, vidi i <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/cacine-zrtve-zasluzuju-vise-gradsko-vijece-odlucuje-hoce-li-zlocin-nazvati-pravim-imenom-902015> (25.10.2023.) ; <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/kazani-su-nasa-odgovornost-850732?> (10.4.2023.) ; <https://detektor.ba/2022/10/27/porodice-zrtava-zlocina-na-kazanima-traze-izgradnju-novog-spomenika-u-sarajevu/> (27.10.2022.)

²⁰⁸ Odbor za koordinaciju provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika, *Kriterije za nazive i simbole škola* (2004), objavljeno u: Fondacija lokalne demokratije, *Analiza provedbe kriterija za školske nazive i obilježja*, Sarajevo, 2008, str. 55-56: <http://www.fld.ba/upload/documents/publikacije/bilten7.pdf>

²⁰⁹ Odbor za koordinaciju provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika, *Izveštaj o provedbi kriterija za nazive i simbole škola*, 2007, str. 3 (kopija u posjedu autora).

²¹⁰ Razmjena mailova autora i Ranka Savanovića, februar 2015. Vidi i *Nezavisne Novine*, 24.2.2007, 19.5.2008.

Godine 2016, plaketa posvećena Mušanu Topalović Caci ipak je skinuta - razlog je bio taj što su je nepoznate osobe prefarbale crnom bojom, pa ju je trebalo renovirati. Renovirana plaketa zatim je opet postavljena na svoje staro mjesto. Međutim, godine 2023. plaketa sa Cacinim imenom opet je skinuta. Nejasno je kada se to tačno desilo i iz kojih razloga.²¹¹

Drugo mjesto sa javnim odavanjem počasti Caci otvoreno je tek 2017. godine. Radi se o „Zidu sjećanja“ na memorijalnom centru na Kovačima, odmah pored šehidskog mezarja Kovači. Među više od 6.000 abecednim redom poredanih imena vojnika Prvog korpusa Armije BiH i bosanskog MUP-a, poginulih u ratu, nalazi se i ime „Mušan Topalović“. To do danas nije izazvalo nikakve javne diskusije, možda zato što to diskretno navođenje imena među hiljadama drugih imena pored Cacinog groba u prvom redu na 100 metara udaljenom mezarju ne pada zaista u oči i nema neku težinu.²¹²

Pored tih fizičkih mjesta, postoji još jedno nematerijalno mjesto sjećanja, povezano sa pitanjem odavanja počasti Caci. Komisija Federalnog ministarstva za boračka pitanja od 2008/09. godine u dogovoru sa raznim boračkim udrugama iz Federacije zaista nastoji izraditi oficijelni „Spisak organizatora otpora u BiH“. U listi prijedloga „Zelenih beretki“ bili su, između ostalog, navedeni i Caco i drugi kriminalni branioci opkoljenog Sarajeva; međutim, oni nisu uvršteni u privremenu listu komisije sastavljenu 2011. godine, što je dovelo do protesta Zelenih beretki. Oni, međutim, očito nisu urodili plodom jer i na privremenoj listi iz 2018. godine, koja je kružila u medijima, nedostaje ime Mušan Topalović. Službena lista nije bila završena ni 2023. godine, zbog brojnih internih problema, pri čemu nespominjanje Mušana Topalovića Cace, kako izgleda, više ne spada među dominantna problematična pitanja.²¹³

3.12.3. 9. novembar kao alternativa 26. oktobru

Preko 20 godina je 26. oktobar bio ključni datum koji se u javnosti povezivao sa Kazanima. Na taj dan odvijale su se aktivnosti vezane za politiku sjećanja, a mediji su ga uzimali za povod za spominjanje te teme odnosno izvještavanje o aktivnostima upriličnim na taj dan.

To se, međutim, promijenilo od 2021. godine. Istovremeno sa odlukom Gradskog vijeća od 27. oktobra 2021. da se na Kazanima podigne spomenik, Benjamina Karić najavila

²¹¹ Vastita opažanja iz 2015, 2016. i 2023. godine. Na moj upit e-mailom od 4. decembra 2023, poslan nadležnim gradskim službama, o vremenu i razlozima ponovnog skidanja plakete, nisam dobio odgovor.

²¹² U vezi sa otvaranjem „Zida sjećanja“, vidi <https://www.klix.ba/vijesti/bih/na-sehidskom-mezarju-kovaci-otvoren-zid-sjecanja-sa-imenima-poginulih/170428078> (28.4.2017.)

²¹³ *Oslobođenje*, 4.3.2011, 17.3.2011, 31.7.2014.

je da će se od tada 9. novembar obilježavati kao službeni dan sjećanja na žrtve, dakle na dan kada su 1993. godine započele ekshumacije žrtava na Kazanima. Gradsko vijeće je odluku prihvatilo bez glasova protiv.²¹⁴ Pošto spomenik nije bio dovršen ni deset dana kasnije, otvaranje i ceremonija sjećanja te godine su pomjereni na 15. novembar, a osim Benjamine Karić učestvovali su i Visoki predstavnik Christian Schmidt, kao i Milan Dunović kao potpredsjednik Federacije BiH.²¹⁵ Godina 2022. i 2023. uvedena je zatim nova tradicija: svakog 9. novembra, delegacije Grada, Kantona i raznih organizacija zajedno su posjećivale Kazane i kod spomenika polagele vijence.²¹⁶

Dan 26. Oktobar od tada, doduše, nije postao dan bez aktivnosti na obilježavanju sjećanja: Zelene beretke i dalje tog dana posjećuju Cacin grob na šehidskom mezarju Kovači, a predstavnici MUP-a posjećuju grobove policajaca u Velikom parku, ubijenih prilikom Cacinog hapšenja.²¹⁷ Međutim, mediji u Sarajevu ne pokazuju gotovo nikakvo zanimanje za to, pažnja grada i medija sada je usmjerena na 9. novembar i posjete spomeniku na Kazanima na taj dan. Određivanje 9. novembra kao dana sjećanja nije izazvalo gotovo nikakve javne diskusije. Pojedinačno je iznošena zamjerka što se taj datum preklapa sa drugim danima sjećanja, i u samom Sarajevu, gdje su na Alipašinom Polju učiteljicu osnovne škole Fatimu Gunić i tri njene učenice 9. novembra 1993. ubile granate Vojske RS.²¹⁸ Već spomenutim akterima iz civilnog društva bilo bi draže da se zadržao 26. oktobar. A Vildana Selimbegović je više puta javno kritizirala odluku da se 9. novembar odabere umjesto 26. oktobra, jer potonji datum mnogo bolje dozvoljava i postavljanje pitanja Cacinog učešća.²¹⁹

Određivanje 9. novembra kao dana sjećanja zaista se nalazi u kontinuitetu odluke vezane za natpis na novom spomeniku: prebacivanje fokusa sa počinitelja na žrtve. Dan 26. oktobar neneopozivo je povezan sa Cacinim imenom: na taj dan Caco je uhapšen, a zatim

²¹⁴ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-predlozila-da-9-novembar-bude-dan-sjecanja-na-stradale-na-kazanima/211027051> (27.10.2021) Dan 26. oktobar je od prve Pudarićeve posjete 2011. godine de facto postao dan sjećanja na žrtve na Kazanima, ali nije službeno bio dan sjećanja Grada.

²¹⁵ <https://www.sarajevo.ba/bs/article/12507/karic-schmidt-i-dunovic-otkrili-spomen-obiljezje-na-kazanima> (25.11.2021.)

²¹⁶ Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-kada-bih-opet-pokretala-inicijativu-za-spomenik-na-kazanima-nista-ne-bih-uradila-drugacije/231109107> (9.11.2023.)

²¹⁷ Vidi npr. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/zelene-beretke-odale-pocast-caci-dan-uoci-odluke-o-podizanju-spomenika-njegovim-zrtvama-na-kazanima/211026071> (26.10.2021.)

²¹⁸ Vidi komentare čitalaca <https://www.klix.ba/vijesti/bih/karic-kada-bih-opet-pokretala-inicijativu-za-spomenik-na-kazanima-nista-ne-bih-uradila-drugacije/231109107/komentari> (9.11.2023.)

²¹⁹ Vidi npr. <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/utabanim-stazama-u-slavu-zlocin-a-ca-808809> (14.11.2022.)

i ubijen, na taj dan on je ubio 9 policajaca koji su ga trebali uhapsiti. Ali 26. Oktobar nije dan koji je direktno vezan za osobe ubijene na Kazanima. Dan 9. novembar kao dan na koji je 1993. godine počela ekshumacija predstavlja, za razliku od toga, dan koji povezuje ekshumirane žrtve i koji istovremeno nema nikakvu neposrednu vezu sa Cacom.

Veće usmjeravanje pažnje na žrtve, koje dolazi do izražaja u spomeniku i odabiru 9. novembra kao dana sjećanja, može se, međutim, smatrati i površnim. U medijima povodom 9. novembra gotovo da nema nikakvih izvještaja o ubijenim i njihovim životnim pričama. Izuzetak predstavlja Ago Šteta kojem je u štampi bliskoj SDA u periodu obilježavanja godišnjice Kazana 2021. i 2022. godine posvećen duži članak. Razlog tome je lako otkriti: radi se o jedinjoj bošnjačkoj žrtvi na listi imena.²²⁰

Pored toga se od 2021. godine po pitanju žrtava na Kazanima u raznim medijima razvila neka vrsta standardnog diskursa u kojem se ne navode imena žrtava, već opće informacije o starosti, spolu i etničkoj pripadnosti: u informacijama Instituta za nestale osobe BiH o 15 identificiranih žrtava na Kazanima „riječ je o pet žrtava ženskog i deset muškog spola, starosti od 27 do 66 godina. Dvije žrtve su ukrajinske nacionalnosti, dvije hrvatske, jedna žrtva bošnjačke nacionalnosti i deset žrtava srpske nacionalnosti.“²²¹ I tu, doduše, do izražaja dolazi da su Cachine žrtve na Kazanima bili prvenstveno Srbi. Ova vrsta nabiranja, međutim, potencijalno nudi mogućnost da se naglasi kako su na Kazanima ubijene osobe svih nacionalnosti i da se na taj način zaobiđe specifično pitanje zločina na srpskim civilima.

Iako se sada na spomeniku nalaze imena, žrtve i dalje uglavnom ostaju anonimne, to su ljudi o kojima znamo malo ili ništa i za koje se očito samo malobrojni zanimaju. I dalje težak odnos prema žrtvama možda najbolje artikulira kratki film Albana Ukaja „Jama“ iz 2019. godine, koji se istovremeno može shvatiti kao opomena da se žrtve ne zaborave, ali i kao ilustracija da je upravo to slučaj. Film prikazuje tri osobe koje na Kazanima žele snimiti film o tamošnjim zločinima. Kada se u jednom trenutku pojavi tajanstveni muškarac, bos, u bijeloj pidžami, nijem, bezizražajan, filmska ekipa se uplaši te jezive pojave i na kraju pobjegne. Čovjek, očigledno utjelovljenje osobe ubijene na Kazanima, ostaje tu, nijem, napušten, s cigaretom, prvo gleda grad, zatim direktno u kameru, u oči gledaoca.²²²

²²⁰ Tekst je prvi put objavljen u *Stavu* u oktobru 2021. godine, a zatim opet 9.11.2022: <https://stav.ba/vijest/jedna-od-najmucnijih-epizoda-agresije-ago-steta-zrtva-s-kazana/5261>

²²¹ Vidi npr. <https://www.dnevnik.ba teme/obitelji-zrtava-traze-novi-spomenik-umjesto-postojeceg-na-kazanima-grad-ih-se-nije-udostojio-ni-konzultirati-2645653> (28.10.2022.)

²²² U vezi s filmom, vidi gore, fusnota 138.

3.13. Caco i Kazani kao politički instrumenti za borbu

Poteškoćama u vezi sa konstruktivnim bavljenjem zločinima u Kazanima od početka je doprinosilo i to što se Kazani povezuju sa mnogim drugim pitanjima, odnosno što se tema Kazani u političkoj areni redovno koristi kao argument za druge kontroverze i sukobe.

Jedno od centralnih pitanja koje se veoma brzo eksplicitno ili implicitno nameće u vezi sa Cacom i njegovim zločinima i koje je u političkom smislu naročito brizantno glasi: u kojoj je mjeri političko rukovodstvo tadašnje Republike BiH – i ko sve u tom rukovodstvu – znalo o Cacinim zločinima, odnosno ko ih je prikrivao ili barem tolerirao?

Već u novembru 1997. godine, *Svijet* je pisao da se sve diskusije u štampi o Caci i njegovim ljudima samo *“u prvoj instanci tiču njega i njih. Sve je, zapravo, usmjereno prema nalogodavcima koji su Cacu proizveli, njime upravljali, a potom ga, kada im više nije trebao, likvidirali.”*²²³ Eksplicitno se prije svega radi o pitanju: koju ulogu je imao Alija Izetbegović i u čemu leži njegova odgovornost za Cacine zločine?

Problem predstavlja to što je to pitanje odgovornosti veoma brzo uvučeno u političke rovovske bitke bošnjačkih elita, koje od tada utječu na njega. Linija fronta se pritom, između ostalog, proteže između Sefera Halilovića i njegovih pristalica, s jedne, i pristalica Alije Izetbegovića, s druge strane: Izetbegovićeva frakcija je već za vrijeme rata potencirala diskurs da je Sefer Halilović, do jula 1993. godine načelnik Štaba Vrhovne komande Armije Republike BiH, bio dio problema vezanih za Cacu, da je potpomagao Cacu i druge kriminalne elemente i da je tek nakon njegovog odlaska s položaja na ljeto 1993. godine i Caco mogao biti uklonjen u okviru akcije „Trebević“. Sefer Halilović i njegove pristalice uvijek su se žestoko protivile tim optužbama i umjesto toga upućivali na Aliju Izetbegovića kao glavnog odgovornog za Cacine zločine, optužujući ga da vodi kampanju protiv Halilovića kako bi zaštitio sebe.

Te političko-lične rovovske bitke, prije svega u prve dvije decenije nakon rata, potkrepljivane su saopćenjima u štampi i objavljivanjem memoara i drugih publikacija; kao dva markantna primjera se, s jedne strane, mogu navesti memoari Fikreta Muslimovića, u kojima visokopozicionirani general Armije RBiH i savjetnik

²²³ *Svijet*, 16.11.1997.

Alije Izetbegovića žestoko napada Halilovića²²⁴; s druge strane se nalazi knjiga „Državna tajna“ Semira Halilovića, sina Sefera Halilovića, spis u kojem on brani svog oca i optužuje Izetbegovića, navodeći kako je Izetbegović izrežirao akciju „Trebević“ da bi diskreditirao Halilovića i maknuo ga s pozicije.²²⁵

U tom kontekstu i pitanje Cacine smrti predstavlja brizantnu temu oko koje se vode žestoke borbe. Oficijelna verzija prema kojoj je Caco nakon svog hapšenja ubijen prilikom pokušaja bijega, veoma brzo se počela dovoditi u pitanje; druga verzija glasi da ga je ubio zamjenik Ministra unutrašnjih poslova Avdo Hebib, čiji je sin bio jedan od policajaca ubijenih istog dana prilikom Cacinog hapšenja. Jedna od hipoteza koje kruže jeste i ona prema kojoj je Izetbegović naložio Cacinu likvidaciju kako bi se oslobodio svjedoka opasnog za njega samog. Oko te teme do danas se vode žestoke rasprave i ona je, unatoč raznim izjašnjenjima i izjavama svjedoka, do danas nerazjašnjena.²²⁶

U godinama nakon 2010, koje su bile obilježene ogorčenim rivalstvom između dva tada najvažnije bošnjačka političara, Bakira Izetbegovića, na jednoj, i Fahrudina Radončića, na drugoj strani, Caco i njegovi zločini koristili su se redovno kao dio kampanja međusobnog optuživanja da onaj drugi sarađuje sa kriminalnim elementima. Radončić, koji je bio šef kabineta Sefera Halilovića, od 2010. godine zajedno sa *Dnevnim avazom* redovno napada Bakira Izetbegovića koji nije bio samo Alijin sin, nego je za vrijeme rata bio i šef njegovog kabineta, što dozvoljava optužbu da je ne samo Alija Izetbegović, nego i Bakir Izetbegović 1993. godine znao za Cacine kriminalne aktivnosti i da ih je prikrivao.²²⁷ U toj logici i atmosferi nije bilo začuđujuće ni to što je Semir Halilović 2014. godine Bakira Izetbegovića nazvao „političkim Cacom“.²²⁸

U bošnjačkom stranačkom spektru ti argumenti su u godinama nakon 2015. godine izgubile svoju oštrinu, prije svega zato što je rivalitet između Radončića i

²²⁴ Fikret Muslimović. *Argumenti i sjećanja o ratu*, knj. 1 (1990.-1993.), Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2006. U vezi sa optužbama vezanim za kolaboraciju Halilovića i Cace, vidi prije svega str. 349-353, 391-395.

²²⁵ Semir Halilovic, *Državna tajna*, Sarajevo, 2005.

²²⁶ U vezi sa diskusijama i optužbama vezanim za Cacinu smrt, vidi, naprimjer, Šiber 2001, str. 251 ; Divjak 2004, str. 229 ; *Dani*, 24.11.1997. („Ko je ubio Cacu?“), 8.12.1997. („Kako je ubijen Caco“), 27.5.2005. („Ko je ubio Cacu“), 1.7.2005. („Da, ja sam pucao u Cacu!“), *Dnevni Avaz*, 2.9.2013, 21.4.2014.

²²⁷ Vidi *Dnevni Avaz* 27.10.2010. („Bakir i Caco“), 21.4.2012, 2.9.2013, 7.9.2013, 23.7.2014.

²²⁸ Vidi <http://semirhalilovic.blogspot.com/2014/06/politicki-caco.html> (12.6.2014.)

Izetbegovića izgubio na značaju i što su u političku arenu ušli mlađi političari koji nemaju direktnu vezu sa Cacom i njegovim zločinima, pa samim tim ne nude ni površinu za napad po tom pitanju. Osim toga, Bakir izetbegović nakon izgubljenih predsjedničkih izbora 2020. godine, a SDA nakon izgubljenih sarajevskih lokalnih izbora iste godine, nisu više u toj mjeri u središtu političkih dešavanja.

Instrumentalizacija Cace i njegovih zločina ostaje, međutim, virulentna na drugom polju borbe protiv političkih protivnika: u Republici Srpskoj, pri čemu se ovdje ne radi o unutarsrpskim sukobima, nego o temi vezanoj za odbranu od diskursa o ratnim zločinima RS-a, te se ti zločini koriste i za razračunavanje sa Federacijom BiH i državom BiH.

Caco i Kazani su u RS-u, generalno gledano, već dugi niz godina sastavni dio nastojanja da se odvrti pažnja od vlastitih zločina odnosno da se muslimanske žrtve kompenziraju srpskim žrtvama i da se, naprimjer, od Kazana napravi neka vrsta Srebrenice. Kada se 2001. godine nagovještavalo podizanje Memorijalnog centra u Potočarima, srpske izbjeglice iz Sarajeva su, naprimjer, zahtijevale da se zauzvrat i na Kazanima mora izgraditi spomen-mjesto.²²⁹ To što na Kazanima ne postoji spomen-mjesto, višestruko je kao argument koristio Marko Pavić, dugogodišnji gradonačelnik Prijedora, kako bi opravdao nepodizanje spomenika u Omarskoj.²³⁰

Generalno gledano, Caco i Kazani predstavljaju važan sastavni dio srpsko-nacionalističkog diskursa koji u središte ratnih dešavanja postavlja sudbinu Srba u Sarajevu i pritom Sarajevo sveukupno označava kao „*koncentracioni logor za Srbe*“²³¹, a u odnosu na sudbinu Srba u Sarajevu govori o „*genocidu*“²³² ili o „*najvećem etničkom*

²²⁹ *Dani*, 6.4.2001. Usp. Ger Duijzings, "Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia." Bougarel, Xavier, Elissa Helms, Ger Duijzings (ur.): *The new Bosnian mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War-Society*. Hampshire: Ashgate, 2007, str. 141-166, 162.

²³⁰ *Dani*, 16.5.2007, i *Nezavisne Novine* 8.8.2009. Usp. Jovana Mihajlović-Trbovc, *Public narratives of the past in the framework of Transitional Justice Processes: The case of Bosnia and Herzegovina*. Ph.D. diss., University of Ljubljana, 2014, str. 197.

²³¹ Vidi, naprimjer, dokumentarni film "Sarajevo, logor(i) za Srebe" (2009) Milana Kneževića i Dalibora Josipovića po narudžbi *Saveza logoraša Republike Srpske*:
https://www.youtube.com/watch?v=n5_EwiU3Rn0

²³² Tako, naprimjer, u septembru 2012. predstavnik SNSD-a Drago Kovač, citirano na <https://radiosarajevo.ba/vijesti/nad-srbima-u-sarajevu-izvršen-je-genocid/89737> (12.9.2012.).

čišćenju u Evropi od Drugog svjetskog rata”²³³, predstavljajući istovremeno opsadu Sarajeva i vlastite zločine kao bezazlene ili ih prešućujući.²³⁴ Pritom se odnosi između Alije Izetbegovića i Cace i u RS-u iskorištavaju za to da se Alija Izetbegović učini direktno odgovornim za “likvidaciju Srba u Sarajevu”.²³⁵ U aprilu 2021. godine, Republika Srpska objavila je izvještaj jedne internacionalne komisije koju je sama sazvala, „o stradanjima Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine“, koji nastoji ojačati taj diskurs i u kojem se Kazani spominju više od 50 puta.²³⁶

Osim toga se iskorištavaju i drugi aspekti teme vezane za Kazane kako bi se politiziralo protiv BiH: kada je 2011. godine Kantonalni sud u Sarajevu Samira Bejtića oslobodio od optužbi, vlada RS-a je to označila kao još jedan dokaz za to da je pravosuđe u BiH orijentirano jednostrano antisrpski, a zastupnik SNSD-a Saša Košarac tu presudu je iskoristio kao još jedan argument za traženu reformu pravosuđa, označavajući oslobađajuću presudu kao “*dodatnu potvrdu da je BiH neodrživa zemlja*”.²³⁷ Kao što je već rečeno, i novi spomenik na Kazanima, sa svojim ciljanim izbjegavanjem spominjanja imena počinitelja, političkim akterima u RS-u nudi uvijek dobrodošao povod za napade na političare i političarke iz Sarajeva.

U Sarajevu se u pravilu te instrumentalizacije Kazana ignoriraju ili odbacuju kao propaganda, a često služe i kao izgovor da se više ne treba dalje baviti temom zločina nad Srbima u opkoljenom Sarajevu. Službeni bošnjački predstavnici pred srpskom publikom uglavnom izbjegavaju osvrte na temu Caco i Kazani.

²³³ Tako naprimjer *Glas Srpske*, 6.4.2012. („*najvećeg etničkog čišćenja u Evropi od Drugog svjetskog rata*“)

²³⁴ U taj diskurs se uklapa i izjava SNSD-ovog političara Saše Košarca: “*Celo Sarajevo je, zapravo, spomenik srpskog stradanja.*” <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:414394-RS-Srbima-ubijenim-na-Kazanima-spomen-centar> (12.1.2013).

²³⁵ Tako, naprimjer, Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša RS, citirano u *Nezavisne Novine*, 27.10.2011; vidi također https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277281-Kazani-kriju-zrtve (3.8.2005): “*Najveći zločinac Mušan Topalović Caco dugo je bio desna ruka Alije Izetbegovića.*”

²³⁶ “Concluding report of the independent international commission of inquiry on the suffering of Serbs in Sarajevo between 1991 to 1995”, oktobar 2020. Za kratku procjenu izvještaja vidi Eric Gordy, “Independent International Commission of Inquiry, a literary review”, 14.4.2021: <https://eastethnia.wordpress.com/2021/04/14/independent-international-commission-of-inquiry-a-literary-review/>

²³⁷ *Nezavisne Novine*, 6.12.2011. Nakon konačne oslobađajuće presude Bejtiću 2021. godine, političarka SNSD-a Sanja Vulić izjavila je da u BiH ne postoje pravda ni poštenu sudski procesi i da je ta oslobađajuća presuda dio dugoročnog plana čiji je cilj „*za sve okriviti Srbe i od BiH stvoriti islamsku BiH*”. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sta-dodikova-miljenica-kaze-o-oslobadajucoj-presudi-za-kazane-zele-stvoriti-islamsku-bih-853298> (17.4.2021.)

Izuzetak je predstavljao Bakir Izetbegović koji se u novembru 2010. godine, u razgovoru sa beogradskom radio-stanicom B92, izvinio za „za svakog nevinog čovjeka kojeg je Armija BiH ubila“, spomenuvši pritom i Cacu – međutim, ne toliko kao simbol zločina, nego kako bi ilustrirao koliko se vlada BiH još za vrijeme rata suprotstavljala zločinima u vlastitim redovima:

“Mi [smo] sistematski zaustavljali zločine i kažnjavali zločince (...) I naša izvinjenja su išla odmah, '93. godine mi smo ovdje u Sarajevu, opkoljenom Sarajevu u kojem je dnevno ubijano 15 ljudi, imali obračun unutar bošnjačke... I mi smo zaustavili Cacu koji je vodio Srbe na kopanje, zatim su nestajali ljudi.”²³⁸

Ovdje je signifikantno to što Bakir Izetbegović tu temu koristi prvenstveno za rasterećenje samog sebe, - tendencija koja se pojačala tokom posljednjih godina, naročito u vezi sa novim spomenikom na Kazanima. Istovremeno se od otvorenja spomenika kod političkih aktera u Sarajevu može primijetiti tendencija da spomenik koriste kao instrument za demonstriranje jedne samozadovoljne moralne nadmoćnosti u odnosu na RS.²³⁹

Instrumentalizacije su dio svake političke rasprave i u slučaju Cace i Kazana ne predstavljaju nikakav monopol nacionalističkih snaga, nego se mogu pronaći i u liberalnim medijima koji učestvuju u prethodno navedenim rogovskim bitkama i pritom zauzimaju određenu stranu. I naravno da je pitanje odgovornosti za Cacu legitimno i važno, i često je opravdana i pobuna izazvana pokušajima relativiziranja njegovih zločina.

Međutim, pritom problem predstavlja to što se mnogima ne radi o pronalaženju istine, nego o sticanju prednosti u političkoj borbi, i što ta pobuna često ima čisto instrumentalno-stratešku funkciju. Zbog svega toga, pitanje zločina i njihovih žrtava gotovo da postaje potpuno sporedno, a instrumentalizacije na bošnjačko-nacionalističkoj i srpsko-nacionalističkoj strani predstavljaju jasnu hipoteku koja otežava jedno ozbiljno i konstruktivno bavljenje zločinima na Kazanima.

²³⁸ Vidi https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=469049 (31.10.2010.) i http://www.b92.net/info/emisije/kaziprst.php?yyyy=2010&mm=11&nav_id=469458 (1.11.2010.)

²³⁹ Tako je Benjamina Karić na konferenciji za štampu u aprilu 2022. izjavila: „Veoma sam ponosna i smatram da je ova gradska administracija napravila historijski iskorak podizanjem spomen-obilježja na Kazanima. (...) Bila bih sretna i ponosna kada bismo napravili pozitivan pritisak da isto ono što je napravljeno u Sarajevu bude napravljeno u Prijedoru za ubijenu djecu i na mnogim drugim mjestima.“ <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/gradonacelnica-karic-o-spomen-obiljezju-na-kazanima-jako-sam-ponosna-749231> (8.4.2022.)

3.14. Caco i Kazani kao pojedinačni slučajevi?

Da li se u slučaju Cace i Kazana radilo o pojedinačnim slučajevima ili ne, jedno je od centralnih pitanja koje već više od 20 godina prati rasprava u vezi sa zločinima nad Srbima u opkoljenom Sarajevu.

Neposredno nakon akcije „Trebević“, u oktobru 1993. godine, *Oslobođenje* je objavilo karikaturu koja prikazuje dobro uređenu, discipliniranu vojnu jedinicu koja prilikom marširanja iz reda izbacuje jednog od svojih vojnika koji na sebi nosi etiketu „Kriminal“.²⁴⁰

Karikatura oslikava oficijelno tumačenje tog događaja u Sarajevu, prema kojem se u slučaju Cace i njegovih ljudi radilo o pojedinačnim slučajevima u jednoj inače besprijekornoj armiji. Taj diskurs je veoma snažan i održao se do danas, pri čemu se uz detaljnije posmatranje mogu razlikovati različiti nivoi individualiziranja: za ubistva na Kazanima odgovoran je bio samo Caco; samo mali broj vojnika iz 10. brdske brigade učestvovao je u zločinima; ako se spominje 10. brdska brigada kao takva, onda se sve ograničava na te pojedince; a osim Kazana nije bilo drugih zločina, odnosno: fokus se usmjerava na Kazane, a o drugim mjestima zločina se ne govori.

Za te diskurse individualiziranja mogu se uočiti dvije vrste motivacije: oni služe tome da se suprotstavi pretjerivanju ili uopćavanju, ili da se minimizira dimenzija zločina i pitanje vlastite odgovornosti. Ti naponi koji teže ka individualiziranju mogu se susresti kako na političkom nivou, tako i u sudskim postupcima: u raznim postupcima vođenim protiv pripadnika 10. brdske brigade, uobičajena strategija odbrane bila je ta da se sva krivica prebacuje na Cacu, a da se lično učešće u ubistvima ili negira ili pravda argumentom da se moralo izvršiti naređenje.²⁴¹

Zanimljivo je to što tendencija prema individualiziranju nije odsutna ni kod medija i osoba koje se kritički odnose prema Caci, bilo to iz ubjeđenja ili zato što na taj način optužbe možda djeluju prihvatljivije.

Tako, naprimjer, prethodno navedena, slavna rečenica *Dana* iz novembra 1997. godine – “*Ubistva u Kazanima su tamna mrlja na svijetloj ratnoj historiji Sarajeva*”²⁴² – nije neproblematična jer oznaka „mrlja“ zločine implicitno predstavlja kao nešto

²⁴⁰ *Oslobođenje*, 28.10.1993.

²⁴¹ Tako se u procesu 1994. godine glavni diskurs odbrane sastojao iz tvrdnje da optuženi “*nisu imali izbora: radi što ti komandant naredi, ili ode glava!*” *Oslobođenje*, 7.12.1994.

²⁴² *Dani*, 10.11.1997.

izolirano. Pojam „mrlja“ od tada se koristi redovno²⁴³, ali i u drugim varijacijama koje pokazuju da se tu možda i nije radilo o pojedinačnom slučaju: tako je 2012. godine TV-magazin *60 minuta* Kazane opisao kao „*najtamniju i najveću mrlju*“ u historiji odbrane opkoljenog Sarajeva.²⁴⁴

Istovremeno treba naglasiti i to da se ti diskursi individualiziranja s vremena na vrijeme kritički dovode u pitanje. Kada je mostarski *Dnevni list* 2011. godine spomenuo to „*što je bošnjački politički i vojni vrh proglasio Mušana Topalovića Cacu glavnim krvnikom, monstrumom i „našom budalom*“, navodi se: „*Naravno, javnost jako dobro razumije, brojni su i živi svjedoci ratne drame nebošnjaka u Sarajevu, da izrod i kriminalac Caco nije jedini činio niti je isključivo odgovoran za stravična silovanja, mučka ubojstva, bacanje djevojaka s višekatnica u jame i kontejnere.*“²⁴⁵

I u samom Sarajevu se redovno ukazivalo na to da se u slučaju Cace i zločina na Kazanima nije radilo o pojedinačnim slučajevima. U novembru 1997. godine *Svijet* je, naprimjer, objavio intervju sa Mladenom Pandurevićem, potpredsjednikom SGV-a, pod naslovom „*Nije bio samo Caco*“, u kojem Pandurević, između ostalog, govori i o zločinima jedne druge vojne jedinice, 7. brdske brigade, nad srpskim civilima u sarajevskim naseljima Hrasno, Hrasno Brdo, Aneks i Mojnilo.²⁴⁶

A 2014. godine je Vuk Bačanović u *Danima* postavio pitanje: „*Koliko je bilo Kazana u Sarajevu?*“, osvrćući se pritom i na sliku „mrlje“: „*Da li je postojeća „mrlja” samo mrlja od Kazana (...) ? U ratnom Sarajevu su se, to se mora otvoreno reći, dogodili i drugi zločini nad srpskim civilima, ne manje stravični od Kazana.*“ U članku se zatim navodi više konkretnih primjera ubistava i silovanja srpskih civila, „*neki od ratnih zločina nad srpskim civilima kojih nema u kolektivnom pamćenju Sarajeva.*“²⁴⁷

Među poznatije, ali u samom Sarajevu veoma rijetko otvoreno spominjane zločine spada i ubistvo šest članova porodice Ristović u julu 1992. godine u naselju Velešići, kao i zločini u kasarni „Viktor Bubanj“ koja je za vrijeme rata bila pretvorena u vojni zatvor: prema navodima Tužilaštva BiH, tu je između maja i novembra 1992. godine držano „*zarobljeno najmanje dvjesto civila srpske*

²⁴³ Kao „*mrlja na odbrani Sarajeva*“ Kazane označava, naprimjer, i *Start*, 15.4.2008.

²⁴⁴ Na sličan način pisalo je, naprimjer, i *Oslobođenje*, 5.2.2005: „*Kazani su najcrnja rupa opkoljenog Sarajeva, a bilo je još mnogo grupnih ili pojedinačnih zločina i nasilja svake vrste.*“

²⁴⁵ *Dnevni List*, 15.11.2011.

²⁴⁶ *Svijet*, 30.11.1997.

²⁴⁷ *Dani*, 31.10.2014.

*nacionalnosti, kojima nije bio saopšten razlog zarobljavanja, niti je protiv većine njih vođen krivični postupak”, a tu “su zarobljeni civili bili podvrgnuti namjernom nanošenju snažnog fizičkog ili duševnog bola ili patnje (mučenje), nanošenju povreda fizičkog integriteta ili zdravlja i prisiljavanju na prinudni rad, što je imalo za posljedicu smrt osamnaest zatvorenika”.*²⁴⁸

Tokom posljednjih 15 godina, u Sarajevu je vođeno nekoliko procesa zbog zločina koje su počinili pripadnici Armije BiH. Zahvaljujući tome, ti zločini su bolje dokumentirani, ali problem je taj što se te činjenice u javnosti jedva primjećuju ili ozbiljno raspravljaju, jer je u javnom diskursu dominantno protivljenje tome što se usuđuje optuživati pripadnike Armije BiH.²⁴⁹ Na te zločine redovno upućuju mediji i organizacije iz RS-a, pri čemu je to uglavnom povezano sa već navedenim problemom da se brojevi sistematski uvećavaju.²⁵⁰

3.15. Zločini protiv Srba u opkoljenom Sarajevu

3.15.1. Ko je šta znao za vrijeme rata?

U januaru 1993. godine, *Dani* su objavili članak od više stranica o temi „Srbi u Sarajevu“, u kojem je dobro opisana teška situacija Srba u opkoljenom Sarajevu: oni su, kao i svi ostali građani Sarajeva, živjeli u strahu „*od granata i snajperskih hitaca Srba sa brda*“, čemu još treba dodati i teret optužbi vezanih za kolektivnu krivicu i strah „*od užasne mogućnosti da vas, samo zato što ste Srbin, neki naoružani ljudi odvedu iz vlastitog stana, reda za vodu ili radnog mjesta i da se više nikada ne vratite.*“

²⁴⁸ Optužnica zbog ratnog zločina u Kasarni „Viktor Bubanj“, decembar 2011., citirano u <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Podignuta-optuznica-zbog-zlocina-protiv-Srba-u-kasarni-Viktor-Bubanj/119011> (12.12.2011). U vezi sa ubistvima članova porodice Ristović, vidi Karović-Babić 2014, str. 238-239.

²⁴⁹ U vezi sa procesima i presudama zbog zločina počinjenim nad srpskim civilima ili ratnim zarobljenicima, vidi npr. <https://detektor.ba/2022/06/17/dzananovic-i-gadzo-potvrdjeno-ukupno-16-godina-zatvora-za-zlocine-u-sarajevu/> (17.6.2022.). Kada je 2011. godine zbog zločina počinjenim nad civilima u Hadžićima između 1992. i 1995. godine uhapšeno nekoliko bivših pripadnika Armije BiH, stranke u sarajevskom Gradskom vijeću reagirale su gotovo jednoglasnim protestom, vidi: <https://balkaninsight.com/2011/12/23/sarajevo-shuns-recognition-of-bosniak-war-crimes/> (23.11.2011.)

²⁵⁰ U pravilu se tako u vezi sa kasarnom „Viktor Bubanj“ govori o tome da je „*za vreme rata ubijeno u logoru na stotine Srba*“. Tako, naprimjer, tvrdi Branislav Dukić, predsjednik Saveza logoraša RS, u decembru 2013. godine za novine *Novosti*, <https://www.koreni.rs/bih-organizovan-teror-nad-srbima/> (20.12.2013.)

Novinar nastavlja: *"Broj takvih slučajeva se penje već na desetine, a o njima se, nažalost, javno malo govori"*, te navodi nekoliko primjera ubistava.²⁵¹ Taj devet mjeseci prije akcije „Trebević“ objavljeni tekst izričito tvrdi da se o zločinima nad srpskim civilima gotovo uopće nije javno govorilo, ali ilustrira i to da su oni bili itekako poznati, što se moglo zaključiti i na osnovu drugih, u štampi povremeno objavljenih tekstova. Tako su već i nekoliko mjeseci prije toga u sarajevskoj štampi izlazili pojedini izvještaji koji su govorili o ubistvima počinjenim nad Srbima, naprimjer u *Oslobođenju* u julu 1992. godine o ubistvu porodice Ristović.²⁵²

Da su državnim institucijama u Sarajevu ti zločini bili poznati veoma brzo, pokazuju i izjave koje su davali predstavnici tih institucija.

Nakon ubistva porodice Ristović u julu 1992. godine, Ministar unutrašnjih poslova Jusuf Pušina i Ministar odbrane Jerko Doko objavili su saopćenje u kojem naglašavaju da je *"ovo nedejelo (...) direktno usmjereno protiv zajedničkog suživota na ovom prostoru"* i da *"uvjeravamo domaću i svjetsku javnost, a posebno građane srpske nacionalnosti, da ce državni organi Republike Bosne i Hercegovine zaštititi njihovi ličnu i imovinsku sigurnost i tom svim mjerama koje joj stoje na raspolaganju."*²⁵³

Sigurnost srpskih građana u Sarajevu bila je, naprimjer, i tema sjednice Predsjedništva RBiH, održane 24. oktobra 1992. godine, na kojoj je predsjednik Izetbegović naglasio da je u razgovoru s građanima koji su upućivali navedene prijetnje *"vrlo strogo stavljeno do znanja da je takva osvetnička akcija ne samo nedozvoljena i neprimjerena nego i da će od strane legalne vlasti BiH biti najodlučnije spriječena"*.²⁵⁴

Također su od prve godine rata u državnim i vojnim institucijama u Sarajevu prikupljane informacije o takvim zločinima.²⁵⁵ Vlada, međutim, dugo vremena nije poduzimala konkretne mjere s ciljem promjene situacije. Sve se svelo na mjestimične intervencije prvenstveno srpskih dužnosnika pri Armiji i vladi, kao što

²⁵¹ *Dani*, 29.1.1993.

²⁵² *Oslobođenje*, 12.7.1992.

²⁵³ *Ibid.*

²⁵⁴ Zapisnik 172. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 24. oktobra 1992, citirano u Karović-Babić 2014, str. 240.

²⁵⁵ Tako je postojala Državna komisija za kontrolu postupanja pripadnika Armije BiH, čiji je zamjenik predsjednika, Miodrag Simović, u jednom intervjuu za *Dane* 29.1.1993. godine izjavio: *"Svakodnevno nam se obraća veliki broj građana bilo usmeno ili pismeno. Najveći broj predstavki se odnosi na nezakonito lišenje slobode."* Kod tih slučajeva, *"preko 90% je riječ o Srbima"*.

su general Jovan Divjak ili Mirko Pejanović, član ratnog Predsjedništva BiH, kojima su članovi srpskih porodica redovno ukazivali na takve slučajeve, i koji su onda nastojali pomoći.²⁵⁶ Jedna Divjakova izjava čini se kao dobar rezime Izetbegovićevog stava: „Dok je na jednoj strani od Bošnjaka tražio da poštuju Srbe i Hrvate, na drugoj je štitio gospodare rata koji su harali po Sarajevu.“²⁵⁷

Posebno što se tiče Cace i njegovih zločina protiv sarajevskih Srba, Alija Izetbegović u svojim 2000. godine objavljenim memoarima piše da je o tome saznao prvenstveno iz jednog pisma Jovana Divjaka iz maja 1993. godine, i da je to pismo predstavljalo bitan povod za pokretanje akcije protiv Cace.²⁵⁸

Ovakvo prikazivanje se, međutim, može označiti kao očigledan pokušaj naknadnog legitimiranja vlastitog ponašanja i predstavljanja sebe u pozitivnom svjetlu. Kako Izetbegović na drugom mjestu u svojim memoarima piše, njegovo naređenje da se pripremi plan za Cacinu svrgavanje s moći uslijedilo je nakon što se Čelo sa svojim jedinicama 2./3. jula javno usprotivio vladi, blokiravši jedan dio starog grada.²⁵⁹

Nije, dakle, briga za srpske ili druge civile motivirala Izetbegovićevu reakciju protiv Cace, nego činjenica da je on u otvorenoj pobuni protiv državne i vojne vlasti direktno podrivao autoritet Predsjedništva i armije. Također je teško zamisliti da Izetbegović prije maja 1993. godine nije znao ništa o Cacinim kriminalnim aktivnostima.

Jovan Divjak u svojim Memoarima piše da je Caco bio najgori od svih lokalnih gospodara rata, ali „ništa se nije promijenilo, unatoč informacijama koje smo svakodnevno dobivali o tim bandama koje su krale auta i terorizirale civile, prije svega nemuslimane.“²⁶⁰

Iako su se mnogi dokumentirani zločini na Kazanima desili u ljeto 1993. godine, na nivou vlade su već tokom prve ratne godine postojali dokumentirani slučajevi Cacinih zločina: „Savjet za zaštitu ustavnog poretka“ pod nadležnošću Predsjedništva, od kraja 1992. godine bavio se Cacinim kriminalnim aktivnostima²⁶¹, a od početka 1993. godine, Službe vojne bezbjednosti prikupljale

²⁵⁶ Usp. Divjak 2004, str. 140-141; Pejanović 2002, str. 135-137.

²⁵⁷ Divjak 2004, str. 228.

²⁵⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapis*, Sarajevo, 2000, str. 170.

²⁵⁹ Ibid., str. 154. Usp. Hoare 2004, str. 99.

²⁶⁰ Divjak 2004, str. 141.

²⁶¹ *Dani*, 24.11.1997, intervju sa Mirko Pejanovićem koji je za vrijeme rata predsjedavao tom Savjetu.

su "podatke o svim slučajevima zlostavljanja građana od strane Cace i njegovih poslušnika".²⁶² Ako želimo povjerovati u Izetbegovićevu tvrdnju kako dugo vremena nije znao ništa o Cacinim zločinima, onda to možemo samo u smislu da on to nije želio znati.

I izvan državnih institucija je već dugo vremena prije akcije „Trebević“ bilo poznato da je Caco činio zločine i da ti zločini nisu bili usmjereni isključivo protiv srpskih civila, ali da je to uglavnom bio slučaj. Bivši novinar Petar Finci prisjeća se da je još mnogo prije Cacinog hapšenja čuo za zločine na Trebeviću: „Čuli smo veliki broj priča o onim koji su se vratili sa kopanja rovova nakon što su pokupljeni sa ulice i odvedeni tamo; jedna od tih priča bila je ta da su neki od 'nestalih' Srba završili na padinama Trebevića.“²⁶³

Iako su i sarajevski mediji 1992/1993. godine mjestimično izvještavali o zločinima nad srpskim civilima, Cacu u tom kontekstu nisu izričito spominjali.²⁶⁴ U maju 1993. godine, *Dani* su objavili intervju sa Topalovićem, u kojem je on opisan riječima „*strah i trepet*“ i u kojem je Caci direktno postavljeno pitanje u vezi sa njegovim običajem da civile po svom nahođenju odvodi na kopanje rovova na frontu.²⁶⁵ Taj intervju je kasnije citiran kao primjer kako su se sarajevski mediji hrabro suprotstavljali Caci dok je on još bio živ.²⁶⁶ Međutim, pritom se izostavlja to da je Caco u ostatku intervjua inače opisan dosta blagonaklonim riječima i da se čitav intervju više može posmatrati kao platforma u kojoj je Caco dobio priliku sebe prikazati u pozitivnom svjetlu.²⁶⁷

²⁶² Muslimović 2006, knjiga 1, str. 394.

²⁶³ Iz razmjene mailova autora sa Petrom Fincijem, februar 2015.

²⁶⁴ Jedan izuzetak predstavlja članak u *Oslobođenju* od 4.7.1992. godine o ubistvu Božidara Šljivića, u kojem se citiraju sljedeće riječi njegove žene: "Da ga ubije neki kriminalac na taj užasan način, ja to moram objelodaniti. To ne može ostati sakriveno (...) Nije taj Caco meni ništa bolji od onoga što je došao iz Srbije. Ništa. On je meni gori."

²⁶⁵ *Dani*, 17.5.1993.

²⁶⁶ "Časno novinarstvo: Kako su sarajevski mediji tokom rata pisali o zločinu u Kazanima": <https://zurnal.info/clanak/casno-novinarstvo-kako-su-sarajevski-mediji-tokom-rata-pisali-o-zlocinu-u-kazanima/18413> (30.10.2014.)

²⁶⁷ Tako u tekstu o Caci, naprimjer, stoji: "Vrlo je ljubazan prema svima, a iz ponašanja Vikića, Bajramovića, Ajdadžića, Zajka, Šehovića, Palduma i Puške vidi se da oni Cacu uvažavaju i cijene." Na pitanje o kopanju rovova Caco je odgovorio kako svi moraju učestvovati u odbrani, da je na kopanje odveo i svog sopstvenog brata i da ne može biti da njegovi vojnici umiru dok drugi po gradi ispijaju kafe. „Kritički“ intervju *Dana* osim toga je sadržavao i pitanja poput "Koje ti se pjesme nastale u ratu najviše dopadaju?" i "Šta ćeš raditi poslije rata?".

I *Dani* su se u tom intervjuu osvrnuli samo na problem kopanja rovova, ne spominjući srpske žrtve. Kao što je već rečeno, neposredno nakon akcije „Trebević“, vlada i mediji Cacu, doduše, jesu obilježili etiketom „kriminalac“, međutim, istovremeno antisrpska dimenzija njegovih zločina gotovo da uopće nije tematizirana, ili se tematizirala tek ovlaš.

U opširnom članku u *Danima* u decembru 1993. godine o Caci i akciji „Trebević“, barem je u jednoj rečenici spomenuto to da je pod Cacinom vladavinom „*nestajanje Srba iz starog dijela grada postalo masovna pojava*“.²⁶⁸

Kao rezime se može reći da su tokom ratnih godina zločini nad srpskim stanovnicima uopće, a oni Cacini doduše bili poznati, kako državnim službama tako i novinarima, ali su se rijetko javno tematizirali. To nije samo povezano s tim da ta tema neke osobe nije interesirala, ili što se drugim osobama činilo da to nije politički oportuno ili da je previše opasno to stavljati u prvi plan. I Srbi u Sarajevu su se još za vrijeme rata dosta ustručavali javno govoriti o tim zločinima, „*zbog straha od posljedica javnog iznošenja takvih primjera*“.²⁶⁹

3.15.2. Beskrajna svađa oko brojeva

Pitanje ukupnog broja srpskih civila ubijenih tokom opsade Sarajeva, također je tema oko koje se već 30 godina dosta svađa i spekulira. Raspon se pritom kreće od nekoliko desetina do nekoliko hiljada, pri čemu ti podaci uglavnom nisu zasnovani na ozbiljnoj želji za razjašnjenjem, nego na želji za politiziranjem te teme.

Za vrijeme rata, u RS-u su kružili brojevi od 10.000 do 20.000 ubijenih Srba.²⁷⁰ U opkoljenom Sarajevu, Tužilaštvo je u januaru 1993. godine *Danima* iznijelo podatak da je u prvih osam mjeseci rata prijavljeno 39 ubistava srpskih civila²⁷¹; za period između 5. aprila 1992. i 31. decembra 1994. godine, Centar službi bezbjednosti Sarajevo govorio je o 291 registriranoj ubijenoj osobi u opkoljenom Sarajevu, od čega se u najmanje 110 slučajeva radilo o Srbima.²⁷²

²⁶⁸ *Dani*, 29.12.1993.

²⁶⁹ *Dani*, 29.1.1993.

²⁷⁰ Vidi, naprimjer, Pejanović 2002, str. 144.

²⁷¹ *Dani*, 29.1.1993.

²⁷² Citirano prema *Startu*, 15.4.2008.

Nakon otkrića u vezi sa Kazanima na jesen 1997. godine, ta tema je opet postala aktualna. Predstavnici SGV-a u sarajevskim medijima su govorili o „*oko dvije hiljade, možda i tri hiljade Srba*“ koji su tokom rata navodno ubijeni u opkoljenom Sarajevu; oficijelne institucije u Sarajevu energično su osporavale te izjave, odbacujući ih kao neozbiljne.²⁷³

U godinama koje su uslijedile, u Srbiji i RS-u postojalo je nekoliko inicijativa da se brojevi ubijenih Srba navedu i također potkrijepe listama imena. Kao primjeri se ovdje mogu navesti publikacija nevladine organizacije *Istina* iz 2006. godine, u kojoj se govori o 2.452 ubijena i nestala srpska civila, i publikacija beogradskog *Centra za istraživanje zločina nad srpskim narodom*, koji je 2009. godine naveo broj od 5.770 Srba ubijenih u Sarajevu.²⁷⁴

Razni mediji iz Sarajeva uspjeli su dokazati da se ti navodi najvećim dijelom ne mogu provjeriti i da ne počivaju na ozbiljnim istraživanjima, te da, naprimjer, sadrže dvostruko ili trostruko navedena imena, ili da uključuju i Srbe koji su poginuli od granatiranja Vojske Republike Srpske.²⁷⁵

U pravilu se te publikacije mogu posmatrati kao dio srpsko-nacionalističkih diskursa izjednačavanja zločina, i očigledno je, naprimjer, i to da navodni broj od 8.500 srpskih žrtava u Sarajevu, koji se također redovno iznosi u javnosti, služi tome da nadmaši oficijelni broj od 8.372 žrtve u Srebrenici.²⁷⁶

U Sarajevu se uglavnom zadovoljavalo time da se svi ti brojevi iz RS-a i Srbije odbace kao propaganda, ali se sa svoje strane nisu pokretala ozbiljna istraživanja. Samo IDC sa direktorom Mirsadom Tokačom na čelu, u Sarajevu se ozbiljno posvetio identificiranju i broju svih u ratu ubijenih osobe, pri čemu nije proveo nikakvu posebnu studiju u vezi sa Srbima koje je ubila Armija BiH.

²⁷³ Vidi intervju sa Mirkom Pejanovićem u *Danima*, 24.11.1997; njegov zamjenik Mladen Pandurević je u jednom intervjuu sa *Svijetom* od 30.11.1997. godine govorio o broju od „*najmanje 1.500*“ ubijenih Srba. U vezi sa reakcijama vidi *Generalni servis onasa*, 9.1.1998.

²⁷⁴ Dušan Zurovac, *Zločini na srpskim civilima u Sarajevu*, Istočno Sarajevo, Udruženje *Istina*, 2006; Centar za istraživanje zločina nad srpskim narodom, *Knjiga mrtvih Srba Sarajeva postradalih 1992–1995*, Beograd, 2009: <http://www.serb-victims.org/content/view/287/145/>

²⁷⁵ Vidi, naprimjer, *Oslobođenje*, 7.8.2007, *Dani*, 6.5.2005, *Slobodna Bosna*, 4.5.2006, *Dani*, 18.4.2008; u vezi s tim, vidi i Karović-Babić 2014, str. 248-250.

²⁷⁶ Taj broj je, naprimjer, 2012. godine koristio Milivoje Ivanišević, direktor Instituta za istraživanje srpskih stradanja u XX veku (prethodno: Centar za istraživanje zločina nad srpskim narodom), vidi <http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/>

IDC govori o ukupno 1097 srpskih civila koji su tokom rata ubijeni na teritoriji Sarajeva, pri čemu se to odnosi i na one dijelove Sarajeva koje je kontrolirala Vojska RS-a, a uključuje i žrtve snajperista i granatiranja Vojske RS-a.²⁷⁷

Dani su 2014. godine Mirsadu Tokači postavili pitanje kakva je situacija sa srpskim civilima koji su ubijeni u Sarajevu, ali ne od snajperista ili granata Vojske RS-a, na što je on odgovorio: „*Takvo raščlanjivanje nije bio naš posao, već istražnih organa. Oni nisu uradili kako treba. To je dodatni posao koji treba uraditi i mogao bi se, ja vam to odgovorno tvrdim, uraditi za mjesec dana. Evo, neka sjednu dva gradonačelnika – Sarajeva i Istočnog Sarajeva. Naša baza podataka je tu na raspolaganju i mi ćemo vrlo lako utvrditi okolnosti stradanja svih srpskih civila na području Sarajeva.*“²⁷⁸

Poteškoće u izračunavanju pouzdanog broja žrtava ne proizilaze samo iz nedostatka političke volje, nego i iz toga što nije uvijek jasno ko je iz kojih razloga ubijen i u kojoj je to mjeri bilo povezano sa etničkim identitetom žrtve, ali i toga što se etnički identitet, naprimjer, kod djece iz miješanih brakova, može definirati različito. Novinari liberalnih medija polaze od više stotina ubijenih Srba, međutim, u nedostatku opširnijih istraživanja i taj broj prate mnogi upitnici.²⁷⁹

Tu svađu oko brojeva koja traje već 30 godina, dijelom prati i pitanje osnivanja jedne oficijelne istražne komisije, kako bi se utvrdio kvantitet i kvalitet zločina počinjenih nad Srbima u opkoljenom Sarajevu.

²⁷⁷ Tokača 2012, str. 166.

²⁷⁸ Dani, 31.10.2014.

²⁷⁹ „*Nobody knows for certain, but obviously not less than a few hundred*“, tvrdio je 2001. godine Senad Pečanin u vezi sa Srbima ubijenim u opkoljenom Sarajevu. Citirano u Sacco 2003, str. 96. – 4.5.2006. godine, *Slobodna Bosna* na temu „Stradanja Srba u Sarajevu“ piše: „*Prema izvorima iz Haškog tužilaštva, koje je tretiralo sva ubistva na području CSB Sarajevo, ukupno je ubijeno 836 civila srpske nacionalnosti van ratnih dejstava.*“ Prema pismenoj informaciji od ureda Tužilaštva ICTY-a 22.4.2015, u tom slučaju se, međutim, radilo o krivoj obavijesti: ICTY nije poduzeo takav statistički proračun. Postoji, doduše, izvještaj iz augusta 2003. na temu „*Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995. A Study of Mortality Based on Eight Large Data Sources*“, koji je Tužilaštvo sačinilo za Miloševićev proces. Međutim, kao prvo se u tom izvještaju mrtvi ni na jednom mjestu ne diferenciraju prema etničkoj pripadnosti. Kao drugo, u tom izvještaju se zaista pojavljuje broj od 836 žrtava, ali u sasvim drugom kontekstu: U tabeli (strana 10) o „*War-Unrelated Deaths of Civilians by Year and Month of Death, Sarajevo Six Area, 1992-1995*“ navodi se broj osoba koje nisu umrle uslijed ratnih dejstava nego prirodnom smrću; pritom se navodi da je 836 osoba (neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti) umrlo prije početka rata u aprilu 1992. godine, dakle „*outside the time frame of war.*“ Broj naveden u članku *Slobodne bosne* nema, dakle, nikakve veze sa prvobitnim značenjem tog broja u izvještaju ICTY-a.

Jovan Divjak kaže kako mu je nakon njegovog protestnog pisma iz maja 1993. godine Sefer Halilović obećao da će osnovati komisiju za istraživanje zločina počinjenih nad civilima u opkoljenom gradu, koju će voditi Jovan Divjak, međutim, to obećanje nije sprovedeno u djelo.²⁸⁰

Godine 2004. uslijedila je zatim inicijativa stranaka i grupa žrtava iz RS-a koja je od Vijeća ministara zahtijevala da se na državnom nivou osnuje „Komisija za utvrđivanje istine o stradanju Srba u Sarajevu“. Vijeće ministara pod premijerom Adnanom Terzićem (SDA) stalno je odugovlačilo diskusiju o tome, dok u maju 2006. godine nije došlo do skandala, kada je Terzić izjavio da će odbiti sazvati tu komisiju; iz protesta protiv te odluke, parlamentarci iz RS-a napustili su državni Parlament. Na to je Terzić odustao od svog otpora i oficijelno najavio osnivanje jedne takve komisije, ali sa izmijenjenim mandatom: njen rad nije se trebao odnositi samo na stradanja Srba, nego svih stanovnika Sarajeva. U junu 2006. godine, Vijeće ministara imenovalo je tu komisiju, pod nazivom „Komisija za ispitivanje istine o stradanju Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu '92.-'95. godine“. Međutim, zbog fundamentalnih razilaženja u mišljenju u vezi sa ciljevima i sadržajima, ta komisija nikada nije prevazišla diskusije o pitanjima metoda i nakon nekoliko mjeseci, prekinula je svoj rad bez ikakvih rezultata. 2008. godine, Državni parlament utvrdio je neuspjeh te komisije i predložio Vijeću ministara da imenuje novu komisiju. Međutim, na to nije uslijedila nikakva reakcija. Zahtjevi iz RS-a za osnivanjem jedne takve komisije, koji su se redovno mogli čuti tokom sljedećih godina, također su prošli nezapaženo.²⁸¹

Godine 2018. RS je, kako je već rečeno, napravila svoju vlastitu „internacionalnu komisiju“, čiji je 2020. godine objavljeni izvještaj jednostrano i iskrivljeno te u smislu

²⁸⁰ Divjak 2004, str. 141.

²⁸¹ Vidi *Slobodna Bosna*, 4.5.2006; Nidžara Ahmetašević/Mirna Mekić, Više Lica Istina, *BIRN – Justice Report*, April 2006: <https://www.pcnen.com/portal/2006/05/02/vise-lica-istine/>; *Oslobodjenje* 26.5.2006, *Nezavisne Novine* 22.5.2006, 24.5.2006, 26.5.2006 ; Mirna Buljugic, No progress for Sarajevo Truth Commission, *BIRN – Justice Report*, 10.12.2007: <https://balkaninsight.com/2007/12/10/birn-s-justice-report-no-progress-for-sarajevo-truth-commission/>; Transkript nastavka 24. sjednice predstavničkog doma parlamentarne skupštine BiH, 18.3.2008: <file:///C:/Users/Anwender/Downloads/24.%20sjednica%20Predstavni%C4%8Dkog%20doma%20Parlamentarne%20skup%C5%A1tine%20BiH.pdf> ; “Iz RS ponovo traže istragu o stradanjima u Sarajevu”, https://www.slobodnaevropa.org/a/plp_rat_zrtve_komisija/24260711.html (10.7.2011.). Usp. Jelena Subotić, *Hijacked Justice. Dealing with the past in the Balkans*, Cornell University, 2009, 149-150. - Inicijativa za osnivanje komisije uslijedila je nakon što u RS-u osnovana istražna komisija za Srebrenicu i može se posmatrati kao reakcija na to.

uobičajenog RS-diskursa izvještavao o sudbini Srba u Sarajevu tokom rata i koju su stranke iz Federacije ili ignorirale ili odlučno odbacivale. Što se tiče pitanja brojeva, taj izvještaj, doduše, ne ponavlja špekulacije o nekoliko hiljada srpskih žrtava, već navodi broj 800, međutim, taj broj nije zasnovan ni na kakvom ozbiljnom istraživanju.²⁸²

Sve i kada bi se neka zajednička istražna komisija uspjela složiti oko broja žrtava, pitanje je da li bi to značilo i kraj svađe oko brojeva. Čini se da ni među bošnjačkim ni među srpskim nacionalistima ne postoji interes za ozbiljno i objektivno bavljenje tom temom, i svaki broj žrtava bi se jednima činio previsokim, a drugima preniskim.

S druge strane, jedno oficijelno istraživanje stvorilo bi barem osnovu za ozbiljnije suočavanje s tom temom. I nauka bi mogla doprinijeti tome, međutim, dugo vremena nije postojalo nikakvo ozbiljno akademsko istraživanje zločina nad sarajevskim Srbima.

To se po prvi put promijenilo 2014. godine, objavljivanjem knjige *„Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995“* mlade sarajevske historičarke Merise Karović-Babić. Knjiga istražuje masakre nad civilima za vrijeme opsade Sarajeva, i pritom navodi sve dokumentirane slučajeve u kojima su ubijene najmanje dvije osobe, pri čemu se u većini slučajeva radi o žrtvama granatiranja od strane vojske RS.²⁸³ Međutim, jedno poglavlje posvećeno je i pitanju *„zločini ‘iz opsade’ počinjeni nad civilima u opsadi“*, u kojem se prvenstveno opisuju dokumentirana ubistva srpskih civila.

Merisa Karović-Babić pritom navodi devet slučajeva gdje je u opkoljenom Sarajevu u isto vrijeme ubijeno najmanje dva stanovnika srpske nacionalnosti, sa ukupno 30 žrtava. Tri slučaja sa ukupno devet žrtava odnose se na Cacu i Kazane u junu, septembru i oktobru 1993. godine, dok se u šest ostalih slučajeva radi o ubistvima u drugim dijelovima grada koji ne leže u području odgovornosti 10. brdske brigade i koji su počinjeni 1992. godine.²⁸⁴

Poglavlje Merise Karović-Babić predstavljalo je prvi bitan korak na akademskom polju da se diskusiji o zločinima počinjenim nad srpskim civilima da solidnija osnova. Treba ga nastaviti jer se to poglavlje knjige ne bavi svim zločinima nad Srbima u Sarajevu: koncentrira se na slučajeve u kojima su ubijene najmanje dvije osobe i

²⁸² „Concluding report of the independent international commission of inquiry on the suffering of Serbs in Sarajevo between 1991 to 1995“, oktobar 2020, str. 1006.

²⁸³ Karović-Babić 2014. Merisa Karović-Babić dokumentira ukupno 230 mjesta na kojima je ubijeno najmanje dvoje civila, sa 883 poimenično navedene žrtve.

²⁸⁴ Karović-Babić 2014, poglavlje 6, str. 235-250.

koje su istraživale sudske instance u Sarajevu. Osim toga se knjiga kod pitanja odgovornosti za dokumentirane slučajeve ograničava na navođenje dosadašnjih presuda sarajevskih sudova, a da ih pritom ne podvrgava kritičkoj analizi.²⁸⁵

Potrebni su dodatni istraživački radovi, u idealnom slučaju povezani sa istraživanjima u vezi sa generalnom situacijom srpskih građana u opkoljenom Sarajevu, s jedne, i sa zločinima protiv civila uopće, s druge strane, kako bi se na taj način došlo do zaključka koliko su naročito Srbi bili pogođeni unutrašnjim nasiljem, kojeg su karaktera bili ti zločini i koliko su bili sistematični, te gdje su tačno ležali nivoi odgovornosti za te zločine.

Međutim, u oblasti nauke se, nažalost, tokom posljednjih godina ovdje po tom pitanju nije dešavalo ništa. Izuzetak vrijedan spomena predstavlja doktorski rad sociologinje Jelene Golubović „Zones of violence: Serb women inside the siege of Sarajevo“ iz 2020. godine, zasnovan na intervjuima vođenim sa 23 Srpkinje koje su tokom rata živjele u Sarajevu i čiji se diskursi i iskustva analiziraju veoma diferencirano.²⁸⁶

²⁸⁵ Ibid., poglavlje 7.2. "Odgovornost za masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade", naročito str. 261-265.

²⁸⁶ Jelena Golubovic, "Zones of violence: Serb women inside the siege of Sarajevo", PhD, Simon Fraser University, Burnaby, 2020. Disertacija u prerađenoj formi treba biti objavljena kao knjiga 2024. godine na University of Pennsylvania, pod naslovom *Zones of Violence: Impure Victims inside the Siege of Sarajevo*. - Za pregled današnjeg stanja znanja o nasilju protiv Srba i rupama u istraživanjima, vidi Nicolas Moll, „La question controversée des violences anti-serbes dans Sarajevo assiégée : tentative d'un bilan provisoire“ [Kontroverzna tema nasilja protiv Srba u opkoljenom Sarajevu: pokušaj privremene procjene], *Revue Historique des Armées*, 2022/1 (N° 304), 9-25.

4. Zaključci: konačni ili ne?

Razvoj u odnosu javnosti u Sarajevu prema Caci i Kazanima tokom posljednjih 30 godina može se rezimirati na sljedeći način: s jedne strane, veličanje Cace nije nestalo ali se primijetno smanjilo, prije svega od 2016. godine, s druge strane je priznavanje njegovih zločina postalo prihvatljivije za društvo i izaziva manje otvorenog otpora, ali ostaje nepotpuno i ambivalentno.

Proces javnog suočavanja sa zločinima nad sarajevskim Srbima započeo je veoma brzo nakon rata, pri čemu su pokretački faktor za započinjanje javnog, samokritičkog bavljenja tom temom, koje se nakon toga i nastavilo, manje bili sami zločini, a više glorificiranje Cace i prešućivanje ili umanjivanje njegovih zločina.

Poteškoće za samokritičko bavljenje zločinima nad Srbima u Sarajevu su pritom, između ostalog, proizišle iz toga što se to bavljenje nalazi u polju napetosti između bošnjačko-nacionalističkih pokušaja relativiziranja, s jedne, i srpsko-nacionalističkih pokušaja pretjerivanja, s druge strane. To što se generalno u Sarajevu javno glorificiranje Cace sve više moglo dovoditi u pitanje, sigurno je povezano i s tim što su među njegovim žrtvama bili i Bošnjaci, što je, s jedne strane, otvorilo prostor za otvaranje pogleda na sve njegove zločine i za njihovo veće prihvatanje u društvu, s druge strane se, međutim, to djelimično koristi i da bi se pogled na srpske žrtve izbjegavao ili da bi se s njih skrenula pažnja. Pri čemu se ovdje mora utvrditi da je posljednjih godina prihvaćanje toga da su prije svega Srbi bili žrtve također značajno poraslo, iako se i to stalno nanovo relativira.

Ko je igrao koju ulogu u tom procesu razvoja ka jednom kritičkom suočavanju sa Cacom i njegovim zločinima? Državnim i vojnim elitama u Sarajevu može se u zasluge upisati to što su u oktobru 1993. godine okončali Cacine zločine i što su 1994. godine za zločine na Kazanima pred sud doveli i neke njegove vojnike. Međutim, istovremeno su ipak učinili sve da pod tepih gurnu sjećanje na te zločine ili da ih što više umanje, a također su malo ili ništa učinili da se suprotstave veličanju Cace, da ne govorimo o – u najmanju ruku – toleriranju njegovih kriminalnih aktivnosti tokom prve dvije godine rata.

Centralnu i odlučujuću ulogu za kritičko bavljenje Cacinim zločinima i Kazanima nakon rata odigrali su pojedini mediji i novinari, s jedne strane kako bi pokrenuli bavljenje tom temom, s druge strane kako bi stalno nanovo podsjećali na tu temu, čemu je od 2011. godine i Svetozar Pudarić kao pojedinačni političar dao još jedan značajan doprinos.

Od strane aktera iz civilnog društva tokom prvih 20 godina gotovo da nije postojao nikakav aktivan doprinos bavljenju tom temom, ali se to od 2014. godine sve više mijenjalo, dok u posljednjih nekoliko godina upravo oni igraju glavnu ulogu u tom procesu.

Doprinos sarajevskog pravosuđa je ambivalentan: s jedne strane se sarajevsko pravosuđe poslije rata u više procesa bavilo temom Kazani, s druge strane je slalo veoma različite signale, što ilustrira i nećkanje između presuda i oslobađajućih presuda u slučaju Samira Bejića.

Pritisak iz Srbije i RS-a istovremeno je poticao i otežavao proces javnog suočavanja sa Kazanima: s jedne strane je time povećavan pritisak na Sarajevo da se bavi tom temom, s druge strane su očigledna nastojanja da se ti zločini instrumentaliziraju i izjednače, jačali odbrambeni stav u Sarajevu protiv bilo kakvog bavljenja tom temom.

Kako se podizanje spomenika za Kazanima 2021. godine može smjestiti i vrednovati u cjelokupnom procesu javnog suočavanja s tom temom?

Može se posmatrati kao ilustracija i kao centralni doprinos jednog trenutno dominantnog razvoja: udaljavanja od fokusiranja na Cacu i pitanje počinitelja te fokusiranja na žrtve. Potonje, međutim, ostaje dosta površno i apstraktno - (nepotpuna) lista imena na spomeniku, ništa više. A što se tiče distanciranja od Cace, natpis na spomeniku također pokazuje: slabljenje idealiziranja Cace ne znači nužno i njegovo kritičko osuđivanje, već je prije povezano sa šutnjom o njemu.

Prešućivanje počinitelja ima i tu prednost da se pitanje odgovornosti iza svega toga više ne mora postavljati niti odgovarati. A žestoke protureakcije na prijedlog da se pripadnici 10. Brdske brigade Armije BiH navedu kao počinitelji također pokazuju: jeste, doduše, prihvatljivo priznati da su na Kazanima počinjeni zločini, pa čak i da je te zločine počinio Caco (čak iako to nije spomenuto na natpisu), ali kao potpuno nedopustivo vrijedi te zločine bilo kako dovoditi u vezu sa Armijom BiH. Nedodirljivost Armije BiH u debati oko spomenika postala je - možda i najvažniji - argument pobornika minimalističkog natpisa. Koliko je snažan taj argument, pokazuje i to u kojoj mjeri pobornici alternativnog natpisa na spomeniku stalno naglašavaju da to nipošto ne treba dovesti u pitanje čast Armije BiH - naprotiv.

U vezi s tim se mora postaviti i pitanje u kojoj mjeri spomenik podignut i zbog toga, ili čak prvenstveno zbog toga, da se s vrata skine jedna naporna tema. Znakovita u tom smislu je jedna rečenica koju je stalno koristio Milana Dunovića,

ali i Benjamine Karić: radi se o tome da se skine „hipoteka“.²⁸⁷ Ne može se oteti dojmu da je podizanje spomenika služilo, možda i najprije, tome da se može reći kako se to učinilo, i sad je dosta toga.

Već 2014. godine, Pudarić je stav koji vladao u Sarajevu opisao na sljedeći način: „*Istina se nastoji izgovoriti dopola, veoma tiho, a onda se može reći da se nešto reklo o tome, kako bi se sve nečujno zakopalo.*“²⁸⁸

Postoji još nekoliko drugih opažanja u vezi sa podizanjem spomenika i njegovom ulogom u cjelokupnom procesu: s jedne strane, cijela ta debata nesumnjivo je doprinijela tome da pojam „Kazani“ postane poznatiji i da se lakše može koristiti u javnosti. Istovremeno je dovela do značajnog sužavanja viđenja samih Kazana - pitanje u kojoj su mjeri postojali i drugi zločini osim Kazana tokom te diskusije gotovo se više nije ni postavljalo - drugim riječima: to snažno fokusiranje na Kazane i način na koji je vođena debata, naročito mišljenje koje su dijelile gotovo sve strane, da Armija BiH zapravo nije imala ništa s tim, doprinijela je tome da se pojača tumačenje tog zločina kao jednog pojedinačnog slučaja.

A mora se istaknuti još jedan važan razvoj: da se funkcija podizanja spomenika signifikantno promijenila. Zahtjev za podizanjem spomenika prvobitno je bio zahtjev za priznavanjem zločina, međutim, njegovo podizanje 2021. godine predstavljalo je prije svega čin njihovog relativiranja.²⁸⁹

Tako se podizanje spomenika 2021. godine u okviru cjelokupnog procesa može označiti kao veoma proturječan moment.

S jedne strane, to je korak naprijed: obećanje da će se podići spomenik na Kazanima konačno je ispunjeno, i sada zaista na mjestu zločina postoji spomenik u sjećanje na žrtve.

Istovremeno se, međutim to može posmatrati i drugačije: kao „propuštena prilika“ ili čak kao korak unazad, kao novi oblik relativiranja zločina, maskiran kao priznanje.

²⁸⁷ Vidi npr. izjavu Benjamine Karić nakon njenog sastanka sa Milanom Dunovićem u aprilu 2021, da ona želi spomenik na Kazanima „*kako bi se skinula hipoteka odgovornosti sa naših sugrađana i časne odbrane grada Sarajeva*“ <https://www.sarajevo.ba/bs/article/12131/karic-i-dunovic-izgradnjom-spomenika-na-kazanima-pokazati-otklon-prema-zlocinu-i-odati-pocast-zrtvama> (27.4.2021.)

²⁸⁸ Razgovor autora sa Svetozarom Pudarićem, Sarajevo, decembar 2014.

²⁸⁹ Vidi u vezi s tim i Nedžad Novalić: „*Paradoks je da podizanje spomenika može biti dio procesa i kulture poricanja*“, <https://analiziraj.ba/izmedju-poricanja-i-priznanja-kome-i-cemu-sluzi-spomenik-na-kazanima/?fbclid=> (26.10.2023.)

Da to može i drugačije, pokazao je grad Zagreb koji je krajem 2023. godine otkrio spomenik za Aleksandru Zec i članove njene porodice, ubijene 8. decembra 1991. godine. Na tom spomeniku, između ostalog, izričito stoji da su žrtve bili „naši sugrađani srpske nacionalnosti” i da su ubice bili „pripadnici pričuvne postrojbe MUP-a”.²⁹⁰

Prikaz veoma živog i kontroverznog bavljenja temom Caco, Kazani i zločini nad sarajevskim Srbima u posljednjih 30 godina, ponuđen u ovom tekstu, ponekad je možda izazvao dojam da se u Sarajevu stalno vodi rasprava o tim temama.

Međutim, to nije bio slučaj, niti je sada tako. Ofanzivno i samokritično bavljenje tim temama ostaje ograničeno na jedan dosta pregledan krug osoba i dešava se više mjestimično - pri čemu javne rasprave 1997. godine nakon teksta u *Danima* i 2021. godine u okviru podizanja spomenika sigurno predstavljaju najintenzivnije trenutke.

Slobodna Bosna je 1997. godine ratne zločine nad Srbima počinjene pod komandom Mušana Topalovića Cace definirala kao „najpoznatiju sarajevsku javnu tajnu”,²⁹¹ a 2015. godine, u prvom izdanju ove knjige, napisao sam da ta oznaka može važiti i danas. Da li se tokom posljednjih nekoliko godina, nakon Izetbegovićeve posjete 2016, pojačanog angažmana snaga iz civilnog društva i svađe oko podizanja spomenika situacija promijenila fundamentalno? Sigurno je sada društveno prihvatljivije barem glasno izgovoriti riječ Kazani, ali to ostaje neugodna tema kod koje je mnogim jednostavnije ne spominjati je, nego je spominjati.

Pa čak i kada se o njoj govori, znači li to zapravo da je poraslo znanje o onome što se desilo? Kada sa mladim ljudima u Sarajevu razgovaram o toj temi, prije svega mi pada u oči koliko malo znaju o tome. A i kada znaju nešto, više su čuli o spomeniku i svađi o njemu, nego o zločinima, počiniteljima i samim žrtvama. Ne može se oteti dojmu da se danas u Sarajevu priča i zna više o spomeniku, nego o onome što on predstavlja.

²⁹⁰ Vidi npr. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/330558/benamina_u_zagreb_karic_iz_zagreba_ako_je_njen_zagrebachki_kolega_tom_asevic_identificirao_ubice_obitelji_zec_zasto_to_karicka_nije_uchinila_na_spomeniku_na_kazanima_foto.html (8.12.2023). Kompletan tekst na spomeniku glasi: „Na ovom mjestu, u noći sa 7. na 8.12.1991. Ubijene su dvanaestogodišnja Aleksandra Zec i njezina majka Marija Zec. Iste večeri svjedočile su ubojstvu oca i supruga, Mihajla Zeca, na pragu njihove kuće na Trešnjevci. Aleksandra i Mihajlo Zec bili su naši sugrađani srpske nacionalnosti. Ubojice Aleksandre, Mihajla i Marije Zec bili su pripadnici pričuvne postrojbe MUP-a. Unatoč priznanju zločina, njegovi izvršitelji nikad nisu kažnjeni. Ne ponovilo se.”

²⁹¹ *Slobodna Bosna*, 16.11.1997.

Generalno se može utvrditi da, pored bošnjačko-nacionalističkih pokušaja relativiziranja i srpsko-nacionalističkih pokušaja pretjerivanja, od rata naovamo sljedeće i dalje predstavlja još jedan glavni problem u vezi sa tim temama: šutnja većine, ili njena nelagoda i njeno odbijanje da se uopće bavi tim tematskim kompleksom. Vildana Selimbegović i Zlatko Dizdarević su već 1996. i 1997. godine to vidjeli kao jedan karakterističan i dominantan stav u Sarajevu.²⁹² Preko 20 godina kasnije, Alban Ukaj u svom filmu „Jama“ reditelju daje da kaže: „*Hoću film bez zvuka da naglasim temu šutnje. (...) Problem je što svi dole [u gradu] znaju šta se ovdje desilo, ali šute o tome.*“²⁹³

Problem društvene šutnje još 2014. godine istaknuo je mladi nastavnik historije Haris Jusufović, nakon objavljivanja njegovog teksta pod naslovom „*Hoću istinu šta se desilo sa mojim komšijama Srbima u Sarajevu.*“²⁹⁴ Haris Jusufović je nakon toga pričao da dominantna reakcija na njegov tekst u Sarajevu nije bila ni odobravanje ni odbijanje, nego prvenstveno – šutnja:

*„U Sarajevu, čast nekoliko izuzetaka, potpuni tajac. Srećem ljude koje poznajem godinama, ali oni to ne spominju. Gledam ih u oči i znam da su pročitali članak, ali neće da govore o tome. Osjećam da im je neugodno. Pravimo se blesavi i pričamo o vremenu.“*²⁹⁵

Ni na internetskim portalima ni socijalnim medijima u Sarajevu taj tekst gotovo uopće se ne tematizira, dok je istovremeno u RS-u naišao na veliko zanimanje: tamo Harisa Jusufovića stalno hvale, a pritom je neosporna bila i tendencija da je zanimanje u RS-u kod mnogih bilo tako veliko samo zato što se radilo o pitanju srpskih žrtava. Jusufović je to onda uzeo kao povod da u jednom intervjuu svoj tekst prikaže i kao poziv čitaocima iz RS-a da pogledaju u vlastito ogledalo i pitaju za

²⁹² Vidi *Svijet*, 14.11.1996; razgovor autora sa Vildanom Selimbegović, Sarajevo, februar 2015.

²⁹³ U vezi sa filmom, vidi gore, fusnota 138.

²⁹⁴ <http://www.6yka.com/novost/66798/haris-jusufovic-hocu-istinu-sta-se-desilo-sa-mojim-komsijama-srbima-u-sarajevu> (27.10.2014.). Tekst Harisa Jusufovića potaknuo je Faruka Sokolovića da o tome napravi dokumentarni film koji je premijerno prikazan u Sarajevu, 7. aprila 2015. godine, pod naslovom „Nema ali“, vidi <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prikazan-film-nema-ali-iskopati-kosture-proslosti-da-bismo-imali-buducnost/150408012> (8.4.2015.).

²⁹⁵ Intervju sa Harisom Jusufovićem: <https://www.frontal.ba/novost/74616/haris-jusufovic-mozete-serovati-i-diviti-se-mojoj-hrabrosti-ali-i-vi-treba-da-progovorite> (7.11.2014.) Vidi još jedan intervju s njim: <https://www.slobodnaevropa.org/a/jusufovic-traziti-istinu-o-sudbini-komsija-srba-je-pitanje-casti/26707951.html> (7.11.2014.)

svoje nestale bošnjačke i hrvatske komšije: "Hiljade ljudi u RS-u je oduševljeno pročitalo moju kratku priču i nadam se da su svjesni da sam želio da im bacim rukavicu. Ok, možete šerovati i diviti se "mojoj hrabrosti", ali i vi treba da progovorite: A gdje su vaše komšije?"²⁹⁶

Ova posljednja primjedba dovodi nas do pitanja kakva je u BiH, osim u kontekstu Kazana, situacija sa razvojem „negativnog pamćenja“ u smislu samokritičkog bavljenja „vlastitim“ zločinima.

U Federaciji su drugi zločini Armije BiH također izazvali diskusije, naprimjer masakr nad hrvatskim civilima u Grabovici, u okviru operacije „Neretva 93“, ili logori u Čelebićima i Silosu.

U prvom slučaju su opet prvenstveno pojedini mediji i novinari bili ti koji su pokrenuli javnu diskusiju, u slučaju Čelebića i Silosa to su bili prije svega sudski procesi.²⁹⁷ Alija Izetbegović je nakon rata djelimično priznao da je i Armija BiH počinila ratne zločine²⁹⁸, a upadljiva je bila i već spomenuta izjava Bakira Izetbegovića iz novembra 2010. godine, kada se kao novoizabrani član Predsjedništva na beogradskoj televiziji izvinio „za svaku nevinu žrtvu Armije BiH“.²⁹⁹ Ali to su ipak ostale samo sporadične izjave, a među bošnjačkim strankama i pored Kazana uglavnom preovladava kultura poricanja ili barem minimiziranja po pitanju „vlastitih“ zločina.³⁰⁰

Što se tiče RS-a, i tu također postoje zanimljivi primjeri i razvoji. Ulogu predvodnika u bavljenju vlastitim ratnim zločinima nekoliko godina nakon rata i tu je preuzela štampa, tačnije rečeno, dnevni list *Nezavisne novine* i njihov osnivač Željko Kopanja:

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ U vezi sa Grabovicom, vidi, naprimjer, *Slobodna Bosna*, 16.11.1997. Kao primjer većih članaka u sarajevskim medijima o ratnim zločinima Armije BiH, vidi naprimjer *Start*, 4.11.2003: "Dossier Zločini Armije RBiH". Zločini u logoru Čelebići 1998. godine bili su u središtu procesa Haškog suda, vidi: <https://www.icty.org/sid/7617>. Zbog zločina u logoru Silos (u Tarčinu/Kanton Sarajevo), Tužilaštvo BiH je otvorilo postupak 2011. godine, vidi BIRN BiH, Sarajevo shuns recognition of Bosniak war crimes, *Justice Report* (22.12.2011.): <https://detektor.ba/2011/12/22/sarajevo-shuns-recognition-of-bosniak-war-crimes/?lang=en>

²⁹⁸ Usp. Divjak 2004, str. 143.

²⁹⁹ Vidi gore, napomena 238.

³⁰⁰ Vidi, naprimjer, reakcije u Sarajevu nakon hapšenja u slučaju logora Silos: <https://detektor.ba/2011/12/22/sarajevo-shuns-recognition-of-bosniak-war-crimes/?lang=en> (22.12.2011.)

u avgustu 1999. godine, *Nezavisne novine* su bile prve novine u RS-u koje su tematizirale zločine vojske i policije bosanskih Srba, u okviru istraživanja ubistva 200 Bošnjaka iz Prijedora na Korićanskim stijenama.³⁰¹ Velika je vjerovatnoća da je upravo iz tog razloga dva mjeseca kasnije na Željka Kopanju izvršen atentat nakon kojeg su mu se morale amputirati obje noge.³⁰²

Na državno-političkom nivou je 2003. godine, na veliki pritisak međunarodne zajednice, od strane vlade RS-a došlo do osnivanja istražne komisije za Srebrenicu; komisija se složila s time da su snage bosanskih Srba u Srebrenici ubile najmanje 7.000 muškaraca i dječaka, a nakon toga se 10. novembra 2004. godine tadašnja vlada RS-a oficijelno izvinila za zločine u Srebrenici.³⁰³ Problem, međutim, predstavlja to što ti rezultati nisu prihvaćeni u društvu i što se od tada generalna politika političkih stranaka i elita u RS-u sastoji iz toga da se zločini u Srebrenici generalno minimiziraju i/ili okružuju diskursima izjednačavanja zločina, a da se drugi zločini također sistematski relativiziraju ili ubijaju šutnjom.³⁰⁴

Međutim, ipak se i danas u RS-u mogu pronaći pojedini bosanskosrpski akteri koji se redovito javno javljaju za riječ u vezi sa pitanjem „vlastitih“ zločina i njihovog negiranja: u Banjaluci su to naročito analitičari Dragan Bursać i Srđan Puhalo te internetski portal *Buka*, a pojedinačno i organizacije civilnog društva, kao što to od 2012. godine čini omladinska organizacija *Kvart* iz Prijedora, koja se ofanzivno zalaže protiv negiranja tamošnjih zločina počinjenih protiv nesrpskog stanovništva 1992. godine.³⁰⁵

U Prijedoru od 2013. godine također postoji inicijativa pokrenuta od strane članova porodica žrtava za podizanje spomenika u centru grada za 102 djece koja su ubijena tokom rata; godine 2018., tadašnji gradonačelnik Milenko Đaković iskazao

³⁰¹ *Nezavisne Novine*, 25.8.1999. Prije izvještavanja o Korićanskim stijenama, Željko Kopanja se eksplicitno osvrnuo na publikacije u *Danima* u vezi sa Kazanima, kako bi naglasio razjašnjavanje „Vlastitih“ zločina i ulogu koju u tom procesu ima štampa. Usp. *Oslobođenje*, 11.4.2011.

³⁰² Usp. *Dani*, 29.10.1999.

³⁰³ Izvještaj komisije iz juna 2004. dostupan je online:
https://web.archive.org/web/20160303223001/http://trial-ch.org/fileadmin/user_upload/documents/trialwatch/Srebrenica_Report2004.pdf

³⁰⁴ U vezi odnosa prema Srebrenici u RS-u, vidi Duijzings 2007 ;
<https://www.slobodnaevropa.org/a/skupstina-rs-srebrenica-opozicija/29432684.html> (14.8.2018.) ;
Memorijalni centar Srebrenica, *Izvještaj o negiranju genocida u Srebrenici*, 2022:
https://srebrenicamemorial.org/assets/photos/editor/_mcs_izvjestaj_BOS_2022_FINAL_ko.71.pdf

³⁰⁵ U vezi sa *Kvartom*, vidi naprimjer Nidžara Ahmetašević, “Digging into the past in Prijedor”, *International Justice Tribune*, N° 157, 16.4.2014, str. 4.

je barem spremnost za razgovor sa predstavnicima te inicijative, naročito iz *Udruženja roditelja ubijene djece Prijedora*, međutim, ti razgovori bili su bez bilo kakvog rezultata, a trenutni gradonačelnik je do sada odbijao da primi predstavnike inicijative.³⁰⁶

Što se naposljetku tiče zločina koje je tokom rata na bosanskohercegovinskoj strani počinio HVO, a za koje odgovornost snosi HDZ, u posljednjih 30 godina niti jedan političar HDZ-a nikada se nije mogao odlučiti za jednu samokritičku izjavu ili izjavu u kojoj bi se izvinio.³⁰⁷

U kantonima sa većinskim hrvatskim stanovništvom, međutim, unatoč snažnom poricanju i relativiziranju vlastitih zločina, barem postoje pojedinačne organizacije i osobe koje se bore protiv tih tendencija i koje se u slučaju glorificiranja osuđenih ratnih zločinaca kritički javljaju za riječ.³⁰⁸

Ovo kratko skiciranje opće situacije također omogućava da se odnos prema Kazanima i njihovo društvenopolitičko značenje za BiH sveukupno može bolje kontekstualizirati. Jedna tako kontinuirano artikulirana volja za samokritičnim bavljenjem određenim zločinom kao što su to Kazani, u BiH se inače ne može pronaći, a i to da je 2011. sa političke strane potaknuto oficijelno lansiranje jedne inicijative za podizanje spomen-ploče za zločine vlastite armije također predstavljalo je premijeru, ne samo za BiH, nego i za čitavu regiju.

Vrijedno pažnje je također i to što je ta inicijativa za podizanje spomenika na Kazanima pokrenuta manje od 20 godina nakon završetka rata, naročito ako sebi

³⁰⁶ O borbi za podizanje spomenika u sjećanju na 102 ubijene djece, koja traje od 2013. godine, vidi: <https://www.slobodnaevropa.org/a/zlocini-bih-zrtve-spomenici/32500653.html> (12.7.2023.) U vezi s razgovorima 2018. godine, vidi: <https://faktor.ba/vijest/bai-napravljen-korak-blie-ka-izgradnji-spomenika-ubijenoj-djeci-prijedora-305878> (5.8.2018.)

³⁰⁷ Svojevremeno je ponašanje stranaka HDZ-a koje su 2010. godine odbile pratiti državnog predsjednika Hrvatske Ivu Josipovića kada je prilikom svoje posjete Bosni i Hercegovini bio u Ahmićima gdje je 1993. godine HVO ubio oko 100 bošnjačkih civila. U vezi sa Josipovićevom posjetom vidi: https://www.slobodnaevropa.org/a/josipovic_bih_ahmici_posjeta/2012751.html (15.4.2010)

³⁰⁸ Vidi prije svega internetske portale www.tacno.net i www.abrasmedia.info. Mostarski sociolog Slavo Kukić u junu 2014. godine žestoko je kritizirao ponašanje HDZ-BiH koji je učestvovao u svečanom dočeku priređenom u čast osuđenog ratnog zločinca Darija Kordića u Busovači. Kordić kojeg je 2001. godine Haški sud zbog masakra nad Bošnjacima u Ahmićima 1993. godine osudio na 25 godina zatvora, u junu 2014. godine pušten je na slobodu prijevremeno i u Zagrebu i u Busovači dočekan je kao herojski povratnik kući. Slavo Kukić je kratko nakon javnog iskazivanja svog mišljenja brutalno pretučen, vidi <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2014/6/23/slavo-kucic-pretucen-nakon-izjava-o-kordicu> (23.6.2014)

predočimo koliko je dugo u većini europskih glavnih gradova nakon Drugog svjetskog rata vremena trebalo da se inicira podizanje spomenika koji se odnose na zločine vlastite države ili vlastite većinske grupe.³⁰⁹

U prvom izdanju ove knjige 2015. godine, nadalje sam pisao: „Ako bi se spomenik na Kazanima doista podigao, onda bi to bio prvi spomenik u BiH i u regiji koji bi jedan grad podigao žrtvama koje je ubila vlastita armija. To naglašava simbolički značaj inicijative za podizanje spomenika na Kazanima, i mada jedan takav spomenik ne bi fundamentalno promijenio kulturu sjećanja u Sarajevu i BiH, ipak bi to predstavljalo jedan signifikantan korak u jačanju napora za uspostavljanje jedne samokritičke politike sjećanja.“

Odabrani oblik spomenika taj korak u konačnici čini manje signifikantnim i mnogo više ambivalentnim nego što bi se moglo nadati. Ali ako je istovremeno namjera bila ta da se izgradnjom spomenika ta tema „otkači“, reakcije pokazuju da upravo to nije pošlo za rukom. I tako možda upravo ta debata ilustrira činjenicu da spomenici ne mogu biti sve, da su spomenici, doduše, važni, ali da su mnogo važnije žive diskusije o određenoj temi.

Bavljenje Kazanima i drugim slučajevima sveukupno poziva na razvoj jedne nešto drugačije perspektive na kulturu sjećanja u BiH i u postjugoslavenskom prostoru.

Kao njihovo karakteristično svojstvo u pravilu se uzima prešućivanje i/ili negiranje vlastitih zločina, zajedno sa snažnom tendencijom prema samo-viktimizaciji.³¹⁰

Međutim, koliko god to opažanje bilo tačno, ipak se često gubi iz vida da se to negiranje također dovodilo u pitanje i kritiziralo, što se i dalje čini.³¹¹ To uglavnom čine politički akteri i udruženja žrtava neke grupe u vezi sa zločinima neke druge grupe, što u jednom sistemu cijevi koje komuniciraju često ima taj efekt da drugu stranu potvrđuje u njenom negiranju i da joj dopušta da odgovara protuoptužbama.

Međutim, već 30 godina postoje i glasovi i inicijative koji ne ukazuju samo na prešućivanje ili negiranje kod drugih, nego i na vlastito, i koji se aktivno zalažu za

³⁰⁹ U Francuskoj su, naprimjer, tek preko 50 godina nakon Drugog svjetskog rata na pariškim školama postavljene spomen-ploče koje podsjećaju na deportaciju jevrejske djece iz tih škola i eksplicitno navode i suodgovornost francuske države za tu deportaciju.

³¹⁰ U vezi s tim vidi, naprimjer, Sabrina P. Ramet, *The Denial Syndrome and Its Consequences: Serbian Political Culture since 2000*, *Communist and Post-Communist Studies* 40(1), 2007, str. 41–58.

³¹¹ U vezi s tim vidi i Nicolas Moll, “Division and Denial and nothing else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina”, April 2015, u *Forum Cultures of History*.
<https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/index.php?id=67>

samokritičko sjećanje na „vlastite“ zločine. Inicijative u vezi sa Kazanima koje su skicirane u ovom tekstu predstavljaju primjer jednog takvog glasa, vjerovatno najkonzekventniji do sada u BiH. Otpori s kojim se ti napori suočavaju svjedoče o snazi kulture negiranja i šutnje, ali same inicijative svjedoče o volji inicijatora da se ne žele pomiriti s tim. Te inicijative nisu bez proturječja i one nisu radikalno promijenile kulturu sjećanja, ali ipak su doprinijele tome da gotovo tri decenije nakon rata situacija više nije ista kao 1995. Odnos javnosti prema Kazanima tako predstavlja i dobar primjer za to da se kulture sjećanja u BiH ne mogu jednostavno okarakterizirati kao „mirovanje“, nego da je i tu svugdje postojao i da još uvijek postoji razvoj.

Kao što je već rečeno u uvodu, kod problema negiranja i prešućivanja se, osim toga, ne radi o nekom specifično bosansko-hercegovačkom ili postjugoslavenskom problemu.

Što se tiče često nepostojećeg bavljenja zločinima počinjenim za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, često je i međunarodna zajednica, nažalost, dio problema, i to u višestrukom smislu. Haški tribunal je, doduše, stvorio osnovu za kritičko i na činjenicama zasnovano tematiziranje brojnih zločina. Međutim, kao što pokazuju razna istraživanja, procesi i presude Haškog tribunala nisu uspjeli promijeniti diskurse samo-viktimizacije u pojedinim nacionalnim grupama, naprotiv, često su još doprinijele tome da se čak pojačaju stavovi i diskursi negiranja i samo-viktimizacije.³¹²

Osim toga se izvan područja kaznenog sudstva međunarodna zajednica u BiH u vezi sa političkim odnosom prema zločinima ponaša krajnje ambivalentno: Međunarodna zajednica se, doduše, veoma energično angažirala za izgradnju Memorijalnog centra u Potočarima i osnivanje istražne komisije u RS-u za Srebrenicu.³¹³ Istovremeno se, uz izuzetak Srebrenice, u vezi sa drugim mjestima sjećanja na zločine ponaša krajnje povučeno i neutralno, ostavljajući pritom uglavnom slobodan prostor za politiku samo-viktimizacije i negiranja, koju provode nacionalne partije.³¹⁴

³¹² U vezi sa pitanjem posljedica Haškog tribunala za diskurse i stavove u BiH, vidi Mihajlović-Trbović 2014; Janine Natalya Clark, *International Trials and Reconciliation: Assessing the Impact of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, New York, Routledge, 2014.

³¹³ U vezi sa ulogom međunarodne zajednice u odnosu na sjećanje na Srebrenicu u BiH, vidi Duijzings 2007.

³¹⁴ Usp. Cécile Jouhanneau, „La gestion du passé conflictuel en Bosnie-Herzégovine: le difficile apaisement des mémoires dans un quasi-protectorat européen », u Georges Mink / Laure Neumayer (ur.), *L'Europe et ses passées douloureux*, Paris, La Découverte, 2007, str. 181-192. U vezi sa problematičnom ulogom međunarodnih aktera u pitanjima politike sjećanja, vidi i: Ana Milošević / Tamara Trost (ur.), *Europeanisation and memory politics in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, 2020.

Na koncu, i prije svega, samokritičko bavljenje vlastitom odgovornošću u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini i u međunarodnoj zajednici je do danas dosta nerazvijen. Naravno, u vezi sa Srebrenicom u oktobru 1999. godine imamo izvinjenje glavnog sekretara UN-a Kofija Annana³¹⁵, a u Nizozemskoj u julu 2014. presudu jednog haškog civilnog suda koja je državu Nizozemsku učinila suodgovornom za deportaciju oko 300 žrtava u julu 1995. godine.³¹⁶

Također je za vrijeme i nakon rata, kako u Europi tako i u SAD-u, bilo prisutno mnogo kritika u vezi sa politikom zapada u ratu u Bosni i Hercegovini, koje su poticale od raznih medija, intelektualaca, civilnodruštvenih organizacija i pojedinih političara.³¹⁷

Istovremeno, međutim, i u Europi i u SAD-u dominira tendencija da se rat u Bosni i Hercegovini kao i pitanje vlastite uloge u tom ratu uglavnom ignorira i/ili da se rat u Bosni i Hercegovini posmatra i prikazuje isključivo kao problem Balkana, a ne i kao internacionalni problem.

Osim toga je u vezi sa Srebrenicom, unatoč svim ritualnim, skrušenim priznanjima, u zemljama Europske Unije također neprevidiva tendencija da se vlastita uloga što više umanjuje i da se traže mehanizmi za opravdanje vlastitog ponašanja.³¹⁸

Za razvoj jedne samokritične kulture sjećanja u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini nužno je da se to i unutar međunarodne zajednice desi u mnogo većoj mjeri nego do sada, iako bi nacionalisti u BiH takve napore zasigurno iskoristili za skretanje pažnje sa vlastite odgovornosti za zločine.

³¹⁵ Vidi npr. <https://archive.globalpolicy.org/security/peacekpg/lessons/bosnia.htm> (12.10.1999)

³¹⁶ Vidi npr. <https://www.spiegel.de/politik/ausland/srebrenica-niederlande-tragen-mitschuld-fuer-tod-von-300-maennern-a-981311.html> (16.7.2014)

³¹⁷ Kao primjer se može navesti knjiga Brendana Simmsa, *Unfinest Hour: The Destruction of Bosnia*, Penguin, 2003, jedna oštra kritika britanske politike prema Bosni i Hercegovini za vrijeme rata. O inicijativama civilnog društva u Evropi tokom rata u Bosni, koje su kritizirale politiku vlastite vlade i pozivale na solidarnost sa Bosnom i Hercegovinom, vidi digitalnu platformu koju je izdao Historijski muzej BiH, pod naslovom „Wake up Europe!“ 100 priča o međunarodnoj solidarnosti u teškim vremenima – Poruke iz Bosne i Hercegovine 1992 – 1995“: <https://wakeupeurope.ba/>

³¹⁸ U vezi s tim, vidi, naprimjer, analizu nizozemske televizijske serije „De Enclave“ (2002) na temu Srebrenica autorice Dubravke Zarkov, „Cinematic representations of the Bosnian war: *De Enclave* and the Ontologies of UN-Recognizability“, u Dino Abazović/ M. Velikonja (ur.), *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, str. 162-197.

Nicolas Moll doktorirao je u oblasti Savremena historija u Freiburgu im Br. i od 2007. godine živi u Sarajevu.

Kontakt: nicolasmoll45@gmail.com, www.nicolasmoll.eu

